

T.C.

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ

YAHUDİLİKTE KURBAN

LİSANS BİTİRME TEZİ

HAZIRLAYAN

HASAN FİDAN

133310016

TEZ DANIŞMANI

DR. TUNA AKÇAY

ANKARA-2017

YAHUDİLİKTE KURBAN

LİSANS TEZİ

HASAN FİDAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

Haziran 2017

ÖZET

İnsan var olduğundan bugüne dek umut ve korkularıyla yaşamıştır. Bu anlamlandıramadığı duyguların sebebini kendinden üstün bir güce bağlamış ve ona kurban yoluyla yakınlaşmak istemiştir. Tarih incelendiği zaman, hemen hemen tüm toplumlarda, farklı şekillerde de olsa kurbanın varlığına rastlanmaktadır. Bu çalışmanın amacı insanlık tarihi boyunca çeşitli toplumlar tarafından uygulanmış olan kurban ritüellerinin ortaya çıkış şekilleri, uygulanmış biçimleri ve çeşitlerini inceleyerek bir çalışmada toplamaktadır. Aynı zamanda sadece semavi dinler tarafından uygulanmış ve uygulanılmaya devam ettiği sanılan ritüellerin aslında çok eski toplumlar tarafından çeşitli niyet, insan ötesi bir güce yaklaşma ve onun rızasını kazanmak gibi amaçlarda uygulandığı ortaya koymaktadır. Tezin konusu kapsamında Sümerlerin uygulamış olduğu kurban uygulamalarının Yahudi dini inancında nasıl yer edindiğini ele almaktadır. Başlangıçta çok zengin olmayan Yahudilikte kurban olgusu yaşadıkları çevreden de etkilenerek kendi dinlerine mal etmişlerdir. Eski Ahit'in her yerinde yer alan kurban olgusunu geçmiş dönemlerde Tanrı'nın tükettiğine inanılıyordu. Tanrı adına sunulan bu geniş kurban sunum çeşitliliğinde tüm kanlı ve kansız kurban olarak sunulabilecek varlıkların ilkini Tanrı'ya adamak Yahudilik 'in temel dini kurban ritüellerini oluşturmuştur. Yahudiler ve diğer kültürler arasında zaman içinde karşılıklı etkileşimler oluşmuş ve bu törenlerde çeşitli değişikler de görülmüştür.

ÖNSÖZ

Eski Ahit, semavi dinlerin en eskisi olan Yahudi toplumuna gönderilmiş kutsal kitaptır. Bu kitabın birçok bölümünde kurban konusu yer almaktayken Türkçe veya yabancı dildeki eserlerin sayısı yeterli değildir. Bu konuyu çalışmak istememdeki asıl neden insanlığa yön veren semavi dinlerin kitaplarında konu alan kurban olgusunun kökenini inceleyebilmektir. Arkeolojik materyallerin ve bulguların desteklediği gibi kurban ilkel kabilelerde de yer almış bir Tanrı'ya yakınlaşma biçimidir. İnsanlığın varoluşu bile birlikte günümüze kadar bütün toplumlarda önem derecesi farklı olmakla birlikte yer almıştır. Ancak bu ritüellerin önemi onun özüne inilerek neden, nasıl ve hangi şekillerle var olduğunu, insanın neden kutsal ile arasındaki somut bir bağa ihtiyacı olduğunu ve bu bağın neden kurban olduğunu anlaşılması ile olacaktır.

Bu amaç kapsamında En eski Mezopotamya, Sümer ve İbrani geleneklerinden faydalanmaya ve kurban olgularındaki altında yatan temel sebebi irdelemeye gayret gösterdim. Bu konuyu araştırırken öncelikle Sümer mitolojik ve dini anlayışla yazılmış belgelerden, daha sonra onlardan etkilenmiş olan Mezopotamya'daki diğer Sami kabilelerin yansımalarını izleyerek, sınırlı sayıda yazılmış belge olmasına rağmen temel kaynakları ile birlikte benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaya çalıştım.

Bu çalışmada genel çerçevesinde belli bir konu bütünlüğü takip edilmiştir. Birinci kısımda "kurban ve tarihi " hakkında kaynaklardan yararlanarak bilgi verdim. İkinci bölümde Yahudilikte kurbanı tipolojik hatlarıyla ele almakla birlikte Sümer geleneğindeki kurban ritüellerini de ele almaya çalıştım. Üçüncü ve son kısımda ise Eski Ahit'te önemli olan kişileri ve uygulanması emredilen kurban ritüellerini özünü, ortaya çıkışını ve yayılışını belirli eserlerden yararlanarak yansıtmaya çalıştım.

Bu çalışmamda maddi ve manevi desteklerini üzerimden çekmeyen aileme ve bu araştırmanın planlanıp uygulanmasında değerli fikirleriyle farklı bakış açıları kazandıran, tezin başlangıcından sonuna kadar emeğini ve zamanını esirgemeyen sayın hocam ve tez danışmanım Dr. Tuna Akçay'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

HASAN FİDAN

ANKARA - 2017

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET……ii
ÖNSÖZ……iii
İÇİNDEKİLER……iv
GİRİŞ……1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İŞLEVSEL AÇIDAN KURBAN VE TARİHİ SÜRECİ

1.1. Kurban Kavramının Tanımı ve Anlamı……2
1.2. Kurbanın Tarihçesi……3
1.3. Kurban-Din ilişkisi……5
1.4. Tarihte İnsan Kurbanı……6
1.5. Kurban Çeşitleri……8
1.5.1. Kanlı Kurban……9
1.5.2. Kansız Kurban……11

İKİNCİ BÖLÜM

2. SÜMERLERDE VE YAHUDİLİKTE KURBAN

2.1. Sümer Dininde Kurban……14
2.1.1. Sümerlerde Kurban Kültü……15

2.1.2. Kurban Olarak Sunulabilen Varlıklar……..…….....18

2.1.3. Kurban Kesilen Durumlar ve Nedenleri……..……..19

2.1.4. Sümerlerde Kurban Çeşitleri……21

2.1.4.1. Sümerlerde Kanlı Kurban…….……...22

2.1.4.2. Sümerlerde Kansız Kurban…….…….....23

2.1.5. Ur Kral Mezarları ve Kurban…….…….....24

2.2. Tipolojik olarak Yahudilikte Kurban……...……...…….……..25

2.2.1. Yahudilikte Kurban Çeşitleri…….……..……..26

2.2.1.1. Yahudilikte Kanlı Kurbanlar……...…….....27

2.2.1.2. Yahudilikte Kansız Kurbanlar…….…….....28

2.2.2. Kurban Sunmakla Görevli Kişiler…….…….…..…...29

2.2.3. Kahinlerin Sunu Sunma Kuralları……..……..…....…….30

2.2.4. Kurban Sunulan Zaman ve Mekan……...…….……..…….31

2.2.5. Sunulan Varlığın Niteliğine Göre Kurban…….……...…….....32

2.2.5.1. Yakmalık Sunu……...…….....…..33

2.2.5.2. Tahıl Sunusu……..……...…….34

2.2.5.3. Esenlik Sunusu……..……...……..……35

2.2.5.4. Günah Sunusu……...……..……...….35

2.2.5.5. Suç Sunusu……..……..……..……...….36

2.2.6. Takdim Ediliş Şekline Göre Kurban…….……...……...37

2.2.6.1. Ateşte Yapılan Kurban……..……..…….…..37

2.2.6.2. Komünyon Kurbanları……..…….....….....38

2.2.6.3. Kefaret Kurbanları……..……..……..…..39

2.2.6.4. Takdimeler…….…….……..…..40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FENOMOLOJİK BOYUTLARI AÇISINDAN YAHUDİLİKTE KURBAN

3.1. Habil ve Kayin'in Sunduğu İlk Kurban…….……....42

3.2. Nuh'un Kurbanı…….....43

3.3. İbrahim'in oğlu İshak'ı Kurban Edişi ve İnsan Kurbanı…….……...…...45

3.4. Musa'nın Kurbanı ve Fısıh Kültü..…….…….……..46

3.5. İlk Ürün, ilk Doğan Sunuları ve Diğer Takdimeler…….…….....47

3.6. Sünnet…….……..…….49

SONUÇ.....51

KAYNAKÇA……..53

GİRİŞ

Geçmişin ışığında bugünü öğrenmek, aynı zamanda bugünün ışığında geçmişi öğrenmek demektir. "Yahudilikte Kurban" isimli çalışmamızın konusu öncelikle kurban ibadetinin tarihsel bağlamını incelemek, ardından bu ibadetle ilgili Yahudi literatüründen faydalanarak Yahudilerdeki kurban hakkında bir perspektif ortaya koymaktır. Bu konu hala günümüzde geniş alanlara yayılan Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlerin kurban kökeninin ortaya koymasıyla birlikte Sümer ve İbrani geleneklerini nasıl şekillendiği gösterir. Diğer din ve inançlarındaki kurban ritüeline ise Dinler Tarihi çalışmalarından kısaca değinmeye çalışacağız.

Yahudilikte Kurban dini yaşamın merkezindedir. Bu nedenle Yahudilikte Kurban için çok zengin bir terminolojiye sahiptir. Bu çalışmada dünya üzerindeki yaşayan toplumların inanç sistemleri üzerine toplumların inanç sistemleri içerisinde benzerlik gösteren kurban sunma ritüelinin benzerliklerini ortaya koymaktadır. Çalışmada özellikle Yahudi kaynaklarında kurban ibadetlerinin çok fazla yer alması nedeniyle kendi kutsal kitaplarından incelenmiştir. Gözlemlere takiben Yahudi dini inancında diğer toplumlardan şekillenmiş olan kurban sunu çeşitleri, sunu kuralları, kimlerin sunabileceği ve kimlerin Tanrı ile aracılık edebileceği konularına cevap bulacağız.

Sonuç olarak tezin amacı ve yöntemine gelecek olursak Yahudi dini inancı kapsamında esas amacın kurbanın ortaya çıkışı ile birlikte diğer toplumlara nasıl bir kurban ritüelleri konusunda nasıl bir etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Materyallerin toplanması ve işlenmesi safhasında esas olan bilimsel güvenilirlik ve gerçekliktir. Bundan dolayı çalışmalarımın hareket noktası bilimsel objektiflik ve şüphe olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İŞLEVSEL AÇIDAN KURBAN VE TARİHİ SÜRECİ

1.1. Kurban Kavramının Tanımı ve Anlamı

"Kurban" sözcüğünün dilimizdeki kökeni; adak, hediye, yakın olma, yaklaşma, yakınlık gösterme, hediye verme gibi anlamlar içeren, İbranice "korban" ve Arapça "K-R-B" sözcüğüne dayanmaktadır. Ancak dilimizde kelimenin "yakınlaşma" anlamının dolaylı olarak geçtiğini söyleyebiliriz. İnsanlık tarihi kadar eski olan kurban bütün ilahi dinlerin en önemli temel ibadetlerinden biridir.

Kurban ritüeli insanlık tarihi ile birlikte ortaya çıkmış ve günümüze kadar süregelmiş bir ritüeldir. Kurban kavramı doğal olarak her toplumda farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Hangi ırktan olursa olsun, ilkel insan, etrafındaki bilinmeyen güçleri yatıştırmanın yolunun, tanrılara bir şey takdim ederek, kişinin bir insanın lütfunun kazanması gibi onların teveccühünün kazanmak olduğunu düşünmüştür[1]. Bunun sonucunda da Tarih boyunca tanrılar insanlar tarafından daha da yüceltildikten sonra insanlar onlara daha fazla çeşitlilikle hediye verme gereksinimini duymayı sürdürmüşlerdir. Kurban ibadetinin şüphesiz maddi ve manevi sebepleri vardır. Bunlardan en önemlisi fedakârlık ve Tanrıya bağlılıktır.

Kurbanı sadece kutsal bir araç veya tanrıya yakınlaşma aracı olarak değil, Kurban ritüelini farklı bir amaç içinde görebiliriz; Örneğin Şükretme, Tanrıları yatıştırma veya kızdırmama, Verimliliği artırmak, felaketlerin engelleme aracı vb. nedenlerden dolayı da yapılan bir ritüeldir. Kurban ibadetinin en önemli amaçları kutsal varlıklarla irtibat kurabilmek, günahlara kefaret olması ve şükretme ön plana çıkar[2]. Bazı bilim adamlarınca da Kurban; doğaüstünün lütfunu güvence altına almak ve onun düşmanlığını en aza indirmek için doğaüstüne sunulan özgür bir armağan olarak tanımlanır[3].

[1]Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban. (A. Güç, Dü.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), 576.

[2] Gündüz, Şinasi. (2007). Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban. *Uluslararası Kurban Sempozyumu* (s. 71). İstanbul: Nar İletişim.

[3] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban. Kurbanın Kökenleri ve* Anadolu'da *Kanlı Kurban Ritüelleri.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları .

Genel olarak kurban, ilk çağlardan günümüze dek, doğaüstü güçlere hoş görünmek, onlarla yakınlaşmak, kötülüklere karşı doğaüstü yüce varlıklardan engel olmalarını istemek ve gerçekleşmiş bir istekten ötürü şükretmek adına yapılan dinsel bir törendir[4]. Bunların dışında gelişme gösteren bazı toplumsal kurban ibadeti yalnızca Tanrıya yakınlaşmak, şükretmek veya günahların kefareti anlamında olmayabiliyor; Örneğin Ortadoğu Dinsel geleneklerinde, kutsal varlıklara sunulan kurbanların en önemli işlevlerinden birisi bunların sihir, büyü veya astroloji malzemesi olarak kullanılmaktaydı. Bir diğer örnek ise Satanistlerin yaptıkları ayinlerde, civcivlerin ayaklar altında ezilmesi ve kedilerin öldürülmesi şiddet bağlamında yapılan bu davranışların amacı dikkate alındığında diğer inanç sistemlerinde yer verilen kurban törenlerinden oldukça farklı olduğu görülür. Bu veya buna benzer inanç sistemlerinde örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Toplumlara yön veren gelenekler, kurbanın şeklini ve çerçevesini kendi toplumsal, sosyokültürel ve coğrafik yapısına göre yorumlamaktadır. İnsan değerli gördüğü bir varlığını, bir hayvanı ya da bir mahsule ait bir ürün tapındığı, tazimde bulunduğu yüce varlık ve varlıklar için feda etmektedir[5]. Tarih öncesi dönemde başladığı sanılan kurban geleneğinin, günümüzde de etkilerini sürdüren ve sürdürecek olan temel bir ritüel olduğu görülmektedir[6].

1.2. Kurbanın Tarihçesi

Kurban insanlık tarihi ile birlikte yeryüzünde var olan ve günümüzde farklı din ve inançlarla süregelen bir ritüeldir. Bu ritüeli en geniş şekilde ifade eden kelime İngilizce, Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca gibi Latince kökenli dillerde ortak olarak kullanılan "*sacrifice*" kelimesidir. Bu kelime kutsal anlamına gelen "*sacri*" ile yapmak anlamına gelen "*facere*" kelimelerinden meydana gelen "*sacrifice*" veya "*sacrificum*" dan gelir[7]. Latince'nin kaynaklık ettiği bir diğer terim ise ''*offering*''dir. Bu terim ''*sacrifice*" nin eşanlamlısı ya da daha kapsamlısı olarak kullanılmıştır; bir hediyeyi sunmak anlamına gelir. Bu iki kelime

[4] Hançerlioğlu, Orhan. (2011). İslam *İnançlar Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

[5] Gündüz, Şinasi. (2007). Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban. *Uluslararası Kurban Sempozyumu* (s. 74). İstanbul: Nar İletişim.

[6] Feyizli, Tahsin (1993). İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. *Öğretmen Yazarlar Yazı Dizisi.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

[7] Aydın, Asiye. (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.3. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

arsındaki farkın "*offering*" in "*sacrifice*" yi kapsayan daha geniş bir anlam olduğunu söyleyebiliriz. Sacrifice daha çok "öldürme", "boğazlama" işini içine alan kanlı kurban için kullanılırken Offering kanlı kurban, kansız kurban vs. bütün takdime çeşitlerini içine alan "hediye etmek" anlamı taşır[8].

Anlamlandırılamayan, sebep sonuç zincirinin kurulamadığı durumlarda, tüm bilinmeyen olgular ve oluşan korkular, çoğunlukla doğaüstü gerekçelerle açıklanmaya çalışılmış, çareyse inanılan kutsal güce hediye ve kurbanlar sunarak, onları hoşnut etmek olmuştur[9]. İnsanın varlığının ilk çağlarda geçtiği safhada bize pek çok ritüeli miras bırakmıştır, fakat kurban en eskisi ve kökünden sökülüp atılması (yok edilmesi) en zor olanıdır. Bunun sonucu olarak her toplumda farklı bir yorumlamaya gidilmiştir.

Geçmişten günümüze kadar uzanan, Tarihsel veriler ışığında Kurban yönelmiş olduğu amaçlara göre dört grupta toplanır;

1- İstenilen şeyi elde etmek için sunulanlar
2- Elde edilen şeye teşekkür olarak sunulanlar
3- Bir günahı ya da bir kusuru bağışlatmak için sunulanlar
4- İlk ürün veya ilk avdan, tanrıya hak olarak sunulanlar[10]

Bu yüzden kesin olarak emin olunan şudur ki, kurban ve takdimlerin insanla tanrı arasında bir temas kurma ve haberleşme vasıtaları olduklarına inanılmıştır. Tarihin dönemleri içindeki uygulamalardan anlaşılacağı üzere, kurban olarak sunulan adağın, toplumsal kültüre bağlı olarak belirlenen özel bir törenle (yakılmak, sunulmak vb.) İlahi güce sunulurdu.

Kurban ayinleri pek çok değişik biçim ve amaç taşımasına karşın hepsinin temel anlamı kutsal güçle zorunlu ve etkili bir ilişki kurmak, insanın ve dünyasının kutsal düzendeki yerini korumaktır. Kurban, Tanrı ile İnsan arasındaki ontolojik dengeyi yeniden kuran fiillerdir. Bu denge bozulduğunda halk talihsizlikleri ve acıları tadar ya da bu talihsizlik ve acıların

[8] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, (s.4). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

[9] Mutlu, Sezen Akkuş (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(17) s. 1-17.

[10] Armutak, Altan (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine Bİr İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30*(2), s.170.

üzerlerine geleceğinden korkarlar. Kurban bu dengeyi en azından psikolojik olarak yeniden kurmaya devam eder.

İlk Uygar topluluklarda toprağın verimliliğini artırmak için ona içki dökülür, çeşitli bitkiler takdim edilir, un serpilir ve genellikle hayvan ve bazen de insan kurban edilir. Hayvanların Kurban olarak ilk kez hangi dönemde kullanıldığı tam olarak belirlenmemişse de eldeki yetersiz belgeler, mezar ve ölü gömme adetlerin ilk kez izlendiği Homo Neanderthalensis'den bu yana kurban uygulamalarının devam ettiği yönündedir[11]. Kurban geleneğinin altında yatanın da, ölüp yeniden dirilme düşüncesi olabileceği savunulmuştur.

Tarihin her döneminde insanlar, doğanın gücü karşısında çaresiz kalmışlar, kendilerini koruma içgüdüsü içinde, inandıkları tanrısal varlıklara kurban adamışlar ve kesmişlerdir. İlk kurbanın ne zaman, nasıl başladığı, ilk takdiminin ne olduğunu ve daha sonra neden ve nasıl çeşitlere ayrıldığını tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Sonuç olarak Kurban insanlık tarihinin pek çok dinde rastlanmış olmasına rağmen, tam bir kurban tarihçesi vermek zordur[12].

1.3. Kurban-Din ilişkisi

Kurban ritüelinin toplumdaki işlevini ortaya çıkarmak, din ve inanış biçimlerinin toplumdaki işlevini anlayabilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Kurban; dini, tarihi, sosyolojik, psikolojik ve kültürel faktörlerle ilişkili bir ibadettir. Din, İnsanın duygusal ya da bilinçli olarak bağlı bulunduğu birtakım doğaüstü kudretlere ya da varlıklara inanmasının ve bunlara ibadet etmesine denir[13]. Kurban kavramı ise Dinler Tarihindeki en eski ve kökünden sökülüp atılması (yok edilmesi) en zor olanıdır.

Kurban, İlkel topluluklardan Uygar Medeniyetlere ve günümüze kadar ulaşan, Tarih boyunca tüm inançlar tarafından çeşitli ritüellerle uygulanmıştır. Bütün Dinlerde yer alan Kurban ritüeli, dinin karakterine ve tanımına uygun olarak değişik şekil ve mahiyette tezahür edebilir. Kurban ritüeli farklı biçimlerde yorumlansa da bütün dinlerdeki ortak ve esas amacı muhakkaktır ki tanrı ile birlikteliği kurmak ve sürdürmektir. Bu doğrultuda kurban da asıl itibarıyla kutsala yakınlaşmayı ve onunla bir şekilde iletişim kurmayı amaç edinen bir

[11] Childe, Gordon (1985). *Tarihte Neler Oldu.* (M. Tunçay, & A. Şenel, Çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık.

[12] Düzbayır, Bilal (2013). Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban ve Kurbanın Hükmü. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, (s.4). Adana: Çukurova Üniversitesi.

[13] Örnek, Sedat Veyis (1989). *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane.(s.121)* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

ibadettir. Ulaşılan yazılı kaynaklara göre, kurban ritüelinin "tanrıya hediye olarak sunmak" olduğu görüşü, ilk kez Antik Yunanlı filozof Platon tarafından söylenmiştir. İnançlar ve Kültürler ile bağlantılı olarak Kurbanın kökeninde ki temel düşünce şudur; Ben veriyorum ki karşılık olarak sende ver (do ut des).

Kurban ritüeli, din kurumu üzerine çalışan bir çok düşünürün ilgilendiği, dinlerin yapısını anlamakta önemli gördüğü bir ritüel, bir kurumdur, denilebilir. Kurbanı, bu anlamda inceleyenlerden biri de, Sosyolojinin kurucularından kabul edilen E.Durkheim'dır. Durkheim, din konusundaki görüşlerinin paralelinde kurbana yaklaşır. Kurban vermenin, kendi hakkından feragat etmenin, toplumsal güçleri, töreleri ve zihinsel enerjiyi artırdığını, kurban vasıtasıyla ferdin toplumu tanıdığını, ama hepsinden daha önemlisi tanrıların temsil ettiği kolektif güçlerin mevcudiyetini hatırlatır[14].

1.4. Tarihte İnsan Kurbanı

Kurban, başlangıçta insanların kendilerini sevdirmek için doğaüstüne sundukları hediyedir. Giderek tanrılar insanlar tarafından yüceltilip uzaklaşmışlar ama insanlar onlara takdime verme ihtiyacı duymayı sürdürmüşlerdir. İnsanın tanrıya ait olduğu düşüncesi gelişmiş ve uzun bir zaman dilimi içinde basit hediyelerin yerini, insanın kendisini kurban olarak sunmasına geçilmiştir. İnsanın kurban olarak sunduğu dönemden önce ya da sonra ortaya çıktığı konusu kesin olmamakla birlikte çeşitli toplumlarda çeşitli doğaüstü güç ya da güçlere parmak, el, kol, kulak, penis gibi organların vücuttan koparılarak sunulduğu uygulamalar vardır[15]. Bu uygulamaların kurban ritüellerinin sınıflandırılmasında bağımsız bir dönem ya da oluşturup oluşturmadığını bilmiyoruz. Burada akla gelen sorulardan biri de İnsan mı yoksa bitki/hayvan mı? Hangi Kurbanın önce geldiği veya sonra geldiği kesin olarak açıklanması, Kurban ritüeli tarihinin, insanlık tarihi kadar eski ve birçok toplumda uygulandığı düşünüldüğünde, kesin bir tarihe ulaşmak oldukça zordur.

Toplumların inançlarına göre kurban ritüelinin değiştiğini görmekteyiz. Ancak, sadece inançlar değil; bir toplumun üretim tarzı, yaşanılan felaketler sıkıntılar vs. gibi etkenlere göre

[14] Çetin, Özer (2008). Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar. Yayımlanmamış *Doktora Tezi*, s.70. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

[15] Enginer, Gürbüz. (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 21). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

de kurban sunumu ve sıklığı da değişmektedir. İnsan Kurban etme geleneğinin çeşitli halklar arasında yaygın olduğu ve bazı medeniyetlerde üst düzeye çıktığı bilinmektedir. İnsan Kurbanı denilince ilk akla gelen Eski Amerika toplumlarından Maya, Aztek ve İnka medeniyetleridir. Bu uygulamalarda her ne kadar esirler kurbanlık olarak sunuluyorsa da, toplumun asıl üyelerinin özellikle soylu bakire kızların, genç delikanlıların isteyerek kendilerini sundukları bilinmektedir[16]. İnsanların tanrılara kurban olarak sunulmasında, özellikle köle ve hizmetçi olarak sunulan kurbanların, öteki dünya anlayışında onlara hizmet edeceklerine ve diğer tarafta onların ihtiyaçlarını göreceklerine inanılmaktaydı. Kurbanların daha çok esirler, köleler ve suçlulardan seçilmekle beraber bazen ihtiyar, genç, kadın ve çocuklardan da seçildiği oluyordu. Amerika'nın yerli halkı arasında bu usulü uygulayan birçok kabile vardır[17].

Tarihin bütün evrelerinde İnsan Kurbanı olan birçok kabile ve toplumlardan örnekler görebiliriz. Mayalar, Orta Amerika yerlilerinden olan bu topluluk, yaptıkları esir kurbanının başlangıç sebebi olarak da düşmanlara korku vermek istediği görülür. Ayrıca Mayalar kuraklık dönemlerinde kutsal saylan volkanik bir kuyuya ziynetleriyle beraber genç kızları ve delikanlıları atarak kurban ederlerdi[18]. Azteklerin inançlarında ise temel sebeplerden biri toplumun refahı ve toprağın bolluğu ve bereketi idi. Daha çok esirler arasından seçtikleri kurbanların kalplerini siyah obsidyenden (volkan camı) yapılmış keskin bir bıçakla çıkarırlardı. Bir tapınak inşasında kutsama amaçlı olarak bir haftada 7.000 insanı kurban ettikleri bilinmektedir. Azteklerin başkentindeki Teocalli tapınağındaki çalışmalarda 136.000 insan kafası sayılmıştır[19]. İnkalar esirlerden seçtikleri kurbanları yaratıcı tanrı sayılan güneş tanrı sayılan güneş tanrısı Uirakoşa'nın günlük gıdası sayarlar[20]. İnsan Kurbanının yaygın olduğu Eski Amerikan toplumlarının insan kurbanının daha çok esirlerden seçmeleri oldukça

[16] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 72). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[17] Feyizli, Tahsin (1993). İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. *Öğretmen Yazarlar Dizisi* (s. 64). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

[18] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 79). içinde İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[19] Cream, C.W. (1982). *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler* (Hayrullah Örs, Çev., s. 276). İstanbul: Evrim Matbaacılık.

[20] Feyizli, Tahsin (1993). İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. *Öğretmen Yazarlar Dizisi* (s. 68). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

ilginçtir. Bu kurbanlardaki amaçlardan biri de toplumu düşmanlara karşı diri tutma ve aynı zamanda düşmana korku salma düşüncesiyle hareket edildiği varsayılmaktadır.

Yunan mitolojisinde de insan kurban etme ritüeli bulunmaktadır; Troia savaşından önce Myken kralı Agamemnon'un kızı İphigenia'yı halkın huzurunda tanrılara kurban eder. Ardından ise Agamemnon Troia savaşından galip çıkar. Milattan önceki zamana kadar Roma dini ve inancında ülkenin ekonomik olarak zor duruma düştüklerinde insan kurbanı uygulaması mevcuttur. Tarihteki birçok medeniyete bakıldığı İnsan kurbanı görülmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz; Kuzey Avrupa kültürlerinden Keltler, Tötonlar ve Slav halkı. Fenikeliler, Sami halkı, İbraniler, Hititler, Sümerler, Mısırlılar Moğollar ve bazı Eski Türk Toplulukları vb. Dünya üzerindeki birçok toplulukta insan kurbanı ile karşılaşılır. Tüm bu topluluklarda kurbanı insan olarak seçme biraz da ilahlara gösterilen kurban değerinin yükselmesine neden olmaktadır.

1.5. Kurban Çeşitleri

Tarihte ilk kurbanın ne zaman, nasıl başladığı, ilk sununun ne olduğunu ve daha sonra neden ve nasıl çeşitlere ayrıldığını tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Takdime çeşitlerinin oldukça fazla olması, konuyu daha karmaşık hale getirmektedir. Zorluklara rağmen kurbanın insan, hayvan, tahıl sunularıyla birlikte fedakarlık ve bağışlanma duygusu şeklinde soyuta doğru geliştiğini ileri süren araştırmacılar bulunmaktadır. Bu ve buna benzer yaklaşımların meseleyi çözmekten ziyade kurban konusundaki düşüncelere zenginlik kattığı söylenebilir[21]. Din Tarihçileri, Antropologlar ve Sosyologlar; kurban ritüelini farklı çeşitlere ayırabilmektedir. Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar ışığı altında, bayram, tören, kutlama veya diğer ritüellerde, adak olarak çeşitli nesneler haricinde, tanrılara kanlı ve kansız kurbanlar sunuluyordu.

[21] Çetin, Özer (2008). Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar. Yayımlanmamış *Doktora Tezi*, s.27-28. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

1.5.1. Kanlı Kurban

Kanlı kurban kısaca toplumların ve medeniyetlerin inandığı varlıklarla yakınlaşmak amacıyla sundukları canlının kanının akıtılması ritüelidir. Birçok kurban töreninde, kan akıtılması yanında kurban olarak sunulan canlının yaşamının sonlandırılması söz konusudur. Zira kan, yine birçok gelenekte hayat sıvısı olarak adlandırılmakta ve canlının yaşamının ana unsuru olarak görülmektedir[22]. Kana atfedilen önem, bünyesinde kan taşıyan canlıların diğer canlılara göre daha değerli sayılması ve hayvanların insanlara diğer sunulara göre daha yakın olması gibi faktörlerin kanlı kurbanı etkilediği düşünebilir. Dinlerde hangi hayvanların kurban olarak sunulacağı ve hangilerinin sunulmayacağı konusu her dinin kendi özelliklerine göre değişir. Kanlı kurban törenlerinin en yaygın şekli, kurban olarak sunulacak olan hayvanın usulüne uygun şekilde kesilerek öldürülmesidir. Hayvanın kesilip öldürülmesidir. Bir hayvanın kesilip öldürülmesi şeklinde yapılan kurban ibadetine, geçmişten günümüze birçok inanç sisteminde rastlanabilir.

Eski Mezopotamya gelenekleri arasında Sümer dininde kurban edilecek hayvanın türüne, cinsine ve rengine önem vermezler. Sümer dini ritüellerinde kurbanları bir tanrı yemeği olarak düşünülmekteydi. Tanrılara sunulduğu en değerli kurban hayvanının ise kuzudur ancak domuz, koyun ve keçi çok çeşitli hayvanlar da kurban olarak takdim edilmiştir. Hitit Dini kurban ritüellerin de ise Boğazköy yazılı rölyefleri ve çeşitli ritüellere ilişkin ritüelleri okumaktayız. Tanrılara kurban için sunulan hayvanlar genellikle öküz, koyun ve keçidir. Hititler, pis olarak kabul ettikleri köpek ve domuzu pek nadir olarak Tanrılara kurban olarak sunmaktaydı. Ayrıca Hititlerde kurban olacak bu hayvanların kusursuz olma niteliği aranmaktaydı. Yaygın olmamakla birlikte İnsan kurbanı gelenekleri de görülmekteydi[23].

Antik Yunan Medeniyetinde koyun, keçi, domuz, boğa ve inek türü hayvanlar kurban edilmiş, kesilecek hayvanlar arasından ak veya kara olmak gibi saflık ve temizliği simgeleyen bir takım özellikler aranmıştır. Kurbanlık hayvan ritüelleri içerisinde antik kaynaklar ve arkeolojik buluntulara göre dişi hayvanların tanrıçalara, erkek olanların ise tanrılara kurban edildiği kabul görmekteydi. Kesilecek hayvanlar özenle süslenir, kesimden önce kesimi yapacak kişi ellerini yıkayarak arınır ve tanrılara sıvı sunusu (libasyon) yaptıktan sonra

[22] Gündüz, Şinasi. (2007). Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban. *Uluslararası Kurban Sempozyumu* (s. 66). İstanbul: Nar İletişim.

[23] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 83). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

hayvanı boğazından keserek kurban ederler[24]. Hayvanlar dua, şarkı ve dans eşliğinde kurban edilirdi. En büyük kurbanlarını tanrılar tanrısı Zeus'a adamışlardır. Genellikle Antik Yunan'da ilahi bir güce sahip olan boğanın kurban edilmesi çok yaygındı. Böylece boğanın sahip olduğu kudretin insana geçeceğine inanılır. Bunlar arasında "s*phagia*" adı verilen ve özellikle gece, alçak bir taş platform üzerinde tamamen yakılarak, eti hiç yenmeyen ve tümüyle tanrılara sunulan kurbanlık hayvanlardır. Bir başka kavram ise daima gündüz ve özellikle sabahleyin yüksekçe bir taş ya da taş yığını üzerinde yakılara kurban edilen ve etlerin bir kısmı tanrılara sunulurken, geriye kalan belli yerlerini ise törene katılanlar tarafından yenilen hayvanlardır.

Roma dünyasında da benzer şekilde tanrıların hoşnutluğunu kazanmak ve onlardan gelecek felaketleri önleyebilmek adına kurbanlar kesilirdi. Özel tapınılmalarda kansız(bitkisel olarak ilk ürünlerin sunulması), devlet tapınmalarında kanlı kurbanlar gerçekleştirilir. Kurban kesilirken "*favete lingius*" diye bağırarak kurban kötü etkilerden korunur. Roma Senatosu İ.Ö. 97 yılında yasaklayana değin Roma İmparatorluğunda insanlarda kurban edilmiştir. Genellikle Romalılar özel tapınaklarda sığır, domuz, keçi ve koyun gibi hayvanları kurban ederler. Bu hayvanların beyaz olanları tercih edilirdi. Kurbanların başına tuzla un serpildikten sonra, kafalarına indirilen tek bir balta darbesiyle kurban edilirdi[25]. Roma'da ayrıca, büyük tehlikelerin belirlendiği zamanlarda "*ver sacrum*" adı verilen bir geleneğe göre, insan ve hayvanların ilkbaharda doğan ilk yavrularını tanrılara kurban edilirdi. Roma tanrıları, Romalı Tanrılar Etrüsk kökenlidir. Kurban ritüelleri Antik Yunandan oldukça farklıdır. Örneğin etin birlikte yenmesi, Roma ritüellerinde yoktur. Ayrıca, kurbanın amacı ve sunma teknikleri farklılık gösterir[26].

Kanlı Kurban çeşitlerinden bir diğeri ise, insan kurbanıdır. İnsan kurban etme şekli ve amacının, yine toplumdan topluma değiştiğini görmekteyiz. Bunlardan ilki İnsanın direk olarak kanının akıtılması ve öldürülmesidir. Cenaze kurbanları da farklı bir kurban türüdür. Örneğin; Antik Çin, Sümer, Mısır medeniyetlerinde karşılaşılan bu durum efendileri ölünce öldürülen köleler, cariyeler, saray görevlileri ve sahibi ölünce öldürülen hayvanlar ölüm

[24] Armutak, Altan (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine Bİr İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30*(2), s.176.

[25] Armutak, Altan (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine Bİr İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30*(2), s.177.

[26] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 87). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

sonrası yolculukta hizmetlerine devam etmeleri için efendileriyle birlikte gömülürdü. Bu kurbanın amacı ölüm sonrası kişiyi yalnızlıktan, karşılaşacağı olumsuzluktan korumak ve ölen kişinin ölüm sonrası hayatını güvence altına almaktadır. Hindu geleneğinde ölen erkeğin ardından eşinin öldürülmesi de bu çeşide örnek teşkil etmektedir. Bir diğer kanlı kurban türü, kişinin kendi canını feda etmesidir. İslam'daki şehitlik, bu anlamda kurban olarak kabul görmektedir. Ancak bazı topluluklarda bu durumun tam tersine, özellikle kan akıtılmadan boğarak öldürme pratikleri görülmektedir. Bu kurbanlarda kanlı kurban sınıfına girmektedir[27].

1.5.2. Kansız Kurban

Kansız kurban ritüellerinde en sık karşılaştığımız objelerin başında bitkiler gelmektedir. İlk hasat, tahıllar meyve, ekmek, fırında pişmiş yiyeceklerdir. Bitkilerden elde edilen yağ ürünleri, çeşitli sıvılar (bira, süt, süt ürünler, bal, yere dökülen su, şarap vb.) takdime olarak kullanılırdı. Gelişmiş toplum ve medeniyetler içinde bitki, yağ ve süt ürünleri dışında mücevher, kıymetli taşlar, para ve metal ürünler sunulurdu.

Kansız kurbanlar yiyecek ve içecek ile sınırlı değildir. Farklı şekilde de Kansız kurban ritüelleri gösterilebilir. Bunlar karşımıza Bedel ve Ruhani kurban olarak karşımıza çıkar. Bedel kurbanlarında en sık görüleni İffet kurbanı adı altında bazı toplumlarda hadım olma ve cinsellikten feragat olarak görülmekteyken bazı toplumlarda ise fahişelik olarak tezahür etmiştir. Ruhani kurbanlarda İnsanın kendilerini tanrıya veya mabet hizmetlerine adamaları, bekâreti koruma, inzivaya yönelme, arzu ve isteklere sırt dönme, sürekli ibadetle meşgul olma bu kurban türünün başlıca özelliklerindedir[28]. Kanlı kurban yerine, kansız kurbanı tercih eden bazı dinsel geleneklerde, kanlı kurban törenlerine farklı gerekçelerle itiraz edilir. Hint dinlerinde, "Hiçbir canlıya zarar vermeme ya da incitmeme" ilkesi bu itirazın en temel gerekçesini oluşturur.

Kansız kurbanlar amaç olarak diğer kurban türlerinden farklı bir anlama sahip değillerdi. Genellikle bayram ya da ziyafet sırasında katılanların yiyip içtiklerinin en iyilerinden tanrıya da verilir onunla bir paylaşım içine girilerek yakınlık kurulduğu düşünülürdü. Bayramlarda ya

[27] Çetin, Özer (2008). Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar. Yayımlanmamış *Doktora Tezi*, s.32. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

[28] Çetin, Özer (2008). Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar. Yayımlanmamış *Doktora Tezi*, s.30. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

da diğer tür ritüellerde en dikkat çekici kansız kurban töreni kuşkusuz tanrıya içki sunma veya ekmek kurbanıdır. Bayram ya da ritüel sırasında kurban töreninin bir parçası olarak tanrıya adanmış bir sıvının çoğunlukla şarap ve bira türleridir. Zemine veya belirli bir noktaya (örneğin bir kabın içine) dökülmesi tanrıya yapılan içki kurbanı anlamına gelir ve bu eylem uluslararası literatürde Latince "*libare*" fiilinden türemiş olan ve modern Batı dillerinde de kullanılan "*libasyon*" sözüyle ifade edilir[29].

Libasyonun özünde tanrıların kutsal sıvıyla susuzluklarını gidermelerini sağlanmaktadır. Libasyon sıvısının genellikle toprağa dökülmesi "yeraltı tanrılarıyla" bağlantı kurmanın en doğru yoludur. Libasyonun doğası gereği aşağı, toprağa doğru bir hareket söz konusu olsa da aslında diğer bütün tanrıların içkiye ihtiyacı vardır ve onlar içinde libasyon yapılmaktadır. İçki kurbanın öncelikle onu temsil eden heykelin önünde gerçekleştirilmesi içkinin o tanrıya adanması anlamına gelmektedir. Libasyon sıvısı olarak genellikle şarap ve biranın çeşitli türleri kullanılmaktadır. Bal, yağ çeşitleri ve sütünde libasyonda kullanıldığı görülmektedir. Çok özel durumlarda libasyon sırasında suyun yada kanın kullanılması da mümkündür.

Kansız kurban sunularında Anadolu'da Hititler, Antik Yunan ve Roma Dünyası ilk akla gelenlerdir. Hitit metinlerinden ve Boğazköy arşivlerinden ele geçen bilgilerden Hitit Dini ritüelleinden kansız kurban ritüellerini öğrenebilmekteyiz. Hititlerde kurban ritüelleri adak, kefaret ödeme, şükran, hoşnutluğunu kazanma, kızgınlığını yatıştırma gibi amaçlarla gerçekleştirir[30]. Ülkenin ilk ürünleri, ilk meyveleri bununla birlikte her türlü gıda maddesi tanrılara sunulan hediyelerdir.

Antik Yunan Dini ve İnancında kansız kurban ritüelleri çok çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca kanlı kurban ritüellerinin başlangıcında kurbanı tanrılara sunan kişini yıkanarak arınır aynı zamanda başı çelenklidir. Kurban edilecek hayvanın ise alın kılları kesilip yakılır ve üstüne arpa ve şarap saçılarak kutsanırdı. Kurbanın tüylerinden bir kısmını da bu ateşe atar. Bir rahip tanrıya övgüler düzer, şükranlarını sunar ve yardımlarını diler. Dinsel törenlerde kullanılmakta olan bronz bir bıçakla kesilen ve can çekişmekte olan hayvanın başında tanrılara şarap sunusu (libasyon) yapılırdı. Yunan dini ritüellerinde örneğin gebe bir kadının doğurganlığını artırmak için, toprak tanrıçasına tohum saçması veya bir askerin savaş

[29] Kabaağaç, Sina, & Alova, Erdal (1995). *Latince/Türkçe Sözlük* (s. 343). İstanbul: Sosyal Yayınları

[30] Armutak, Altan (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine Bİr İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30*(2), s.175.

tanrısına kömür sunması gerekirdi[31]. Hem kanlı hem kansız kurbanların yan yana bulunuşu, muhtemelen medeniyetlerin farklı tabakalarını yansıtmaktadır.

Roma Dini ve İnancı kansız kurban ritüellerini daha çok özel sunularda(bitkisel olarak ilk ürünlerin sunulması) görmekteyiz. Romalılar tanrının hoşnutluğu kazanmak ve kızgınlığını yatıştırmak gibi amaçlarla ritüelleri uygularken tanrılara süt, şarap, yemiş vb. yiyecekleri sunmuşlardır. Bu dönemde kurban edilecek hayvanların kesilmeden önce başına tuzlu un serpilir ardından kurbanın etinin üzerine şarap ile Libasyon yapılırdı. Roma dininde tanrılara sunulan dini ritüeller ve kurban çeşitleri de birbirinden farklılık göstermektedir. Bunun esas nedenlerinden biri ise Roma tanrılarının Yunan değil Etrüsk kökenli olmasından kaynaklanmaktadır.

[31] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 87). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SÜMERLERDE VE YAHUDİLİKTE KURBAN

2.1. Sümer Dininde Kurban

Eski Mezopotamya dinleri dâhil olmak üzere Sümer dini de çok tanrılı bir dindi. Dünyada, evrende, doğada görülen, hissedilen her nesnenin bir tanrısı vardı. Tanrılar insan görünümünde, fakat insanüstü güçleri olan ölümsüz varlıklardı, insanlar gibi, onların da çocukları ve eşlerinden oluşan aileleri bulunuyordu. Tanrılar da insanlar gibi sever, üzülür, kızar, kıskanır, kavga eder, kötülük yapar, hastalanır, hatta yaralanabilirlerdi. Yer, gök, hava, su tanrıları yaratıcı, diğerleri yönetici ve koruyucu tanrılardı[32]. Sümer dini inanç yapısının temelini tanrılar panteonu oluşturmaktadır. Oldukça çok sayıda olan Sümer tanrıları bir sistem içerisinde düşünülmüş, Sümerlilerin zihinsel tasavvurları sayesinde bu tanrılar teolojik bir inanç olarak kalmayıp kültür, edebiyat ve mitolojide köklü varlıklar olarak betimlenmiştir[33].

Sümer dininde genel anlamda Tanrı korkusu, Tanrının yaratıcı ve yok edici gücü karşısında; insanlar kurban keserek, törenler yaparak, ilahiler söyleyerek, dualar okuyarak ve tütsüler yakarak tanrıları memnun etmeye çalışırlardı. Sümer dininde ibadetlerin çok çeşitli olarak şekillenmesi her kentte koruyucu tanrıların farklı olması, bu tanrılar için özel tapınaklar inşa edilmesi ve her tapınakta dini otorite olarak kabul edilen rahiplerin bulunması ibadetlerin kentlere göre farklılık göstermesine neden olmuştur. Sümer dininde ibadetler kişinin unvanına ve ibadetin unsurlarına göre değişiklik arz ediyordu. Kralların ve Din adamlarının kendi konumları nedeniyle sorumlulukları diğerlerine nazaran farklıydı. Bir kral ülkesindeki manevi temizliği sağlamak, insanların tanrıya olan bağlılıklarını artırmak, tanrıların ikametgahı olan tapınakları yapmak ve bu tapınakların ihtiyaçlarını karşılamak gibi önemli görevlere sahipti.

Sümerlerde kurban törenlerine büyük önem verilir. Kurban törenleri, görkemli ve süslü tapınaklarda gerçekleştirilir. Sümerler kurban edilecek hayvanın türüne, cinsine ve rengine pek önem vermezler. Onlar için esas önemli olan kanın akıtılmasıdır. Sümer ülkesinde

[32] Çığ, Muazzez İlmiye (1995). Sümer Dini. *Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümerdeki Kökeni* (s. 4). İstanbul: Kaynak Yayınları.

[33] Landsberger, Benno (1943). Sümerler. Çeviri; Mebrure Osman Tosun, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi , 2*(5), s.89-90.

kurbanlar tanrıların besini olarak değerlendirilir. Kurban edilen hayvanların etleri ateşte veya tencerede pişirilir. Tapınakta tanrılara sunulan bira, şarap, süt, ekmek, hurma, bal, tuz, tereyağı ve her türlü etten oluşan kurban, sunu ve adaklar başrahipten en alt seviyedeki çalışana kadar bütün tapınak görevlileri arasında paylaştırılmış ve dağıtılmıştır[34]. Sümerler dönemin en kıymetli yiyecek ve içeceklerini, insani vasıflar büründürdükleri tanrılara sunarak dini sorumluluklarını yerine getirdiklerini düşünmüşlerdir. Tanrının en çok hoşuna gidecek kurbanın küçükbaş hayvan olduğuna inanılmıştır. Bu yüzden kesilen kurbanlar genellikle koyun, kuzu, oğlak ve keçi olmuştur. Fakat bunun yanında diğer hayvanlarında kesildiği görülmüştür. Toplu katılımlarda, hayvanların insanlar için yaratıldığı vurgulanırdı.

Sümer Dininde kurban sunulan ve en çok bilinen tanrıları şu şekilde sıralayabiliriz; An (Enlil ve Enki'nin babası, Göktanrı ve insan formunda gösterilmeyen tek tanrıdır.), Enlil (Fırtına Tanrısı), Enki (Bilgelik, deniz ve ırmak Tanrısı), İştar (Aşk ve Bereket), İnanna (Yaratıcı Tanrıça) Nergal (Yer altı tanrısı), Ereşkigal (Yer altı Tanrıçası), Nanna (Ay Tanrısı) ve Utu (Güneş Tanrısı) gibi başlıca Sümer tanrılarını sıralayabiliriz. Sümer panteonunda, tüm bu baş tanrı ve tanrıçalar haricinde, sayısı üç bini aşan tanrı ve tanrıçalar olduğu bilinmektedir. Yardımcı tanrılar, yarı tanrılar, sonradan ölümsüzleşip tanrılar katında yer edinenler bunlar arasındadır. Ayrıca Sümerliler kendi dönemi içerisinde etrafında gördüğü, düşündüğü, hissettiği ve hayal ettiği her nesne ve varlığın bir tanrısı olduğunu tasavvur etmiş, onu karakterize ederek inanç dünyasına uyarlamıştı[35].

2.1.1. Sümerlerde Kurban Kültü

Sümerlerde ibadet genel olarak dua, kurban, sunu ve dini merasimlerden oluşmuştur. Dini uygulamaların amacı ölümden sonraki hayatla değil, yeryüzünde sürdürülen yaşamla ilgilidir. Ölümden sonraki hayatın, yeryüzünün kötü bir yansıması olduğu düşünülmüştür. İnsan burada sıkıntı, keder, yokluk ve kasvetten başka bir şeyle karşılaşmayacaktır[36]. Bu yüzden tüm bu ibadet ve ritüeller, sadece yeryüzündeki ihtiyaç ve beklentilerin karşılanması amacıyla

[34] Altuncu, Abdullah (2014). Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(1), 141-165.

[35] Gencer, Tuğba (2015). Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu ve Mezopatamya Coğrafyasında, Semavi Dinler Öncesinde Sağlık Bağlamında Adak Olarak Verilen Kurban İnancı. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.123. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

[36] Kramer, Samuel Noah (2002). *Sümerler.* (Ö. Buse, Çev.) (s.180) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

gerçekleştirilmiştir. Yapılan ibadetler ve tanrılara gösterilen saygı, daha iyi bir hayata ulaşmak ve hastalık, yokluk gibi istenilmeyen durumlarla karşılaşmamak içindir. Bu düşünceye göre tanrıların yardımının temin edilebilmesi için içten bir kutsiyete ihtiyaç duyulmuştur. Bu kurallara uyulmadığı takdirde şehirlerdeki düzen ve yaşayış sistemini yok olacağına inanılıyordu.

Dini ritüeller genel olarak tapınaklarda gerçekleştirilmiş. Bununla birlikte bazı törenlerin kutsal arazi ve dağlarda yerine getirildiği de görülmektedir[37]. Bundan bir önceki *"Sümer Dininde Kurban"* konu başlığında da değindiğimiz gibi Sümer dininde ibadetler kişinin unvanına ve ibadetin unsurlarına göre değişiklik göstermiştir. Bu bağlamda bir kralın temel görevi tanrıların ikametgahı olan tapınakları yapmak ve insanların tanrıya olan bağlılıklarını artırmak, İnsanların görevi ise tanrılara ve tapınaklara karşı sorumluluklarını adaklar ve kurbanlar sunarak yerine getirmek, Tapınaktaki din adamlarının görevi ise insanlar ile tanrılar arasındaki bağlantıyı kurmaktır. Tapınaklarda yapılan arkeolojik kazılarda dua ve ibadet konumunda bulunan heykeller gün yüzüne çıkartılmıştır.

Özellikle Lagaş kralı Gudea zamanında yapılan rahip heykelleri, ibadet ve ayin esnasında vücudun nasıl bir konumda olması gerektiğini göstermektedir[38]. Buna göre tanrının tasviri karşısında ya dik vaziyette durulmuş ya da diz çökerek oturulmuştur. Eller göğüs kafesinin üzerine gelecek şekilde kenetlenmiş, dua ve yakarışlar bu şekilde edilmiştir. Kurban uygulamasının ritüel boyutunu adak ve sunular meydana getirmiştir. Tapınaklarda tanrının heykeli için bir niş ve bunun tam önüne kerpiçten yapılmış sunak yer almaktadır. Hayvanlar bu sunakta boğazlanmış, adak ve sunular burada sunulmuştur[39]. Tanrıyı tasvir eden heykellerin önünde gerçekleştirilen bu uygulamalar, o tanrıya gösterilen itaat ve saygının bir ifadesi olarak kabul edilmiştir. Tanrının en çok hoşuna gidecek kurbanın küçükbaş olduğuna inanılmıştır. Bu yüzden kesilen kurbanlar genellikle koyun ve kuzu olmuştur.

Arkeolojik açıdan büyük bir öneme sahip olan "*Uruk Vazosu*" ise tanrılara sunulan adak ve sunular betimleniştir. Bütün bunlar, dini yapı içerisinde adak ve sunuların büyük bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Elde edilen bir diğer tablette ise tanrılar için hazırlanacak olan

[37] Roaf, Micheal (1996). *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu.* (Z. Kılıç, Çev.)(s.74) İstanbul: İletişim Yayınları.

[38] Köroğlu, Kemalettin (2010). *Eski Mezopotamya Tarihi.(s.67)* İstanbul: İletişim Yayınları.

[39] Altuncu, Abdullah (2014). Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(1), 141-165.

kusursuz bir takdimin nasıl olması gerektiği belirtilmiştir. Buna göre takdimde, sadece arpa ile beslenmiş iki yaşında yirmi bir koç, sütle beslenmiş dört koyun, otla beslenmiş yirmi beş koyun, iki boğa, bir süt danası, sekiz kuzu, altmış adet çeşitli kuş, üç piliç, yedi ördek, dört tanede yaban domuzu bulunması gerekmiştir[40].

Toplumda kurban, adak ve sunu gibi dini önem atfedilen, halkın genelinin katıldığı çeşitli kutlama ve merasimler yapılmıştır. Bu merasimler, tanrının temsilcisi olarak kabul edilen idarecilerin, tapınakların idaresinden sorumlu olan başrahiplerin ve çeşitli konularda uzmanlaşmış diğer rahiplerin idaresinde gerçekleşmiştir. Fakat bunlarla birlikte büyükbaş hayvanlarında kurban olarak sunulduğu bilinmektedir. Öyle ki büyük kurbanların takdimi gösterişli merasim ve törenlerle yapılmış ve tanrılara kurban edilmiştir. Bu törenlerde başrahipler, şehrin ve insanların geleceği ile ilgili kehanetlerini sunmuşlardır. Dikkatle dinlenilen bu kehanetler, dini törenlerin vazgeçilmez unsurları olarak görülmüştür.

Rahipler Sümer dini içerisinde yine son derece önemli konumda bulunmaktaydı. Yapılan bu dini merasimler, tanrının temsilcisi olarak kabul edilen idarecilerin, tapınakların idaresinden sorumlu olan başrahiplerin ve çeşitli konularda uzmanlaşmış diğer rahiplerin idaresinde gerçekleşmiştir. Öyle ki Ölüm ve Cenaze Törenleri, Kutsal Evlilik Törenleri, Büyü, Fal ve Kehanet ritüellerinde etkin rol oynamışlardır. Tapınaklarda tanrılara sunulan kanlı ve kansız olmak üzere tüm adak, sunu ve kurbanlar başrahiple birlikte tüm tapınak görevlileri arasında paylaştırılırdı. Bunun sonucu olarak dini otorite ibadetin maddi ve manevi unsurları noktasında belirleyici ve şekillendirici olma özelliğini yansıtmıştır.

Kaynağını mitlerden alan dini uygulamaların şekillenmesi ise siyasi ve dini otorite tarafından gerçekleştirilmiştir. Uygulamalar, siyasi irade ve din adamları tarafından yönlendirilmiş, gücün ve otoritenin muhafazası için araç olarak kullanılmıştır. Bir şehirde ortaya çıkarak genele yayılan dini uygulamalar, ibadet ve ritüellerin otorite tarafından belirlendiği göstermektedir. Kurumsallaşmış otoriter sınıflar, mitler vasıtasıyla etkin ve belirleyici olmuşlar, dini uygulamaların toplum hayatına aktif bir rol üstlenmesini sağlamışlardır[41].

[40] Günaltay, Mehmet Şemsettin (1987). *Türk Tarihinin ilk devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya .(s.496-497)* Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.

[41] Altuncu, Abdullah (2014). Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(1), 141-165.

2.1.2. Kurban Olarak Sunulabilen Varlıklar

Tanrıları insanlar gibi düşünen Sümerler, tanrılara günlük kurban sunulması gerektiğine inanıyordu. Mezopotamya coğrafyasında bakıldığında, kurban edilecek hayvanın türü, cinsi ve rengi Yunan ve Roma kültürüne kıyasla o kadar önemli değildir[42]. Fakat bu kurban törenleri ve akıtılan kan tanrıların onuruna verilen can, oldukça önemli yere sahiptir. Bu insanlar için zorunlu bir görevdi. Tapınaklarda belirli bir düzene göre törenler düzenleyerek yemek sunulmasından din adamları sınıfı sorumluydu. Aslında sunulan bu yemekleri tanrı heykelleri yemiyordu. İnsanlar tapınaklarda tanrının rızasını kazanmak için kurbanlar sunuyordu. Verilen bu kurbanlar tapınak personeli tarafından tüketiliyordu[43]. Sümerlerde yapılan dinsel ritüeller genel olarak dua, kurban, sunu ve dini merasimler şeklinde gerçekleşmiştir. Tapınaklarda gerçekleştirilen en yaygın ibadet adak ve kurbanlardır. Bunlar kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Adak ve kurbanlar, tanrının hoşuna giden ve onların insan vasıflı karakterlerini yatıştıran ilahi yiyecekler oldukları düşünülmüştür. Bazı araştırmacılar ise kurbanın tanrıyı beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

Sümer dininde birçok varlık kurban olarak sunulmuştur. Fakat bunların en başında ise küçükbaş hayvanlar gelmektedir. Bu nedenle koyun, kuzu ve oğlak olarak sunulduğunu görebilmekteyiz. Sümerlerde kurban edilecek hayvanın türüne, cinsine ve rengine önem vermezler. Onlar için mühim olan kanın akıtılmasıdır. Tanrılara sunulan büyükbaş kurbanların takdimi ise daha özel sunu ve özel bir anlamı olduğu düşünüldüğünden onları takdimi gösterişli merasim ve törenlerle sunulmuştur. Kansız kurban ritüellerinde ise meyve, sebze, çeşitli bitkiler ve tarım arazilerinden yetiştirilen ürünlerden, şarap, süt, su zeytinyağı, meyve nektarları ve çeşitli sıvı özlerden, güzel koku veren ot, ağaç dalları ve tütsülerden oluşmuştur[44]. Sümer halkı her zaman tanrılarına en değerli gördükleri yiyecek ve içeceklerin tanrısal varlıklara sunmuşlar ve bununla birlikte dini sorumluluklarını yerine getirdiklerini düşünmüşlerdir.

---

[42] Armutak, Altan (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine Bİr İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30*(2), s.175.

[43] Mutlu, Sezen Akkuş. (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII), s. 1-17.

[44] Kılıç, Sami (2011). *İlahi Dinlerde Yiyecek ve İçecek.* (s.5)Ankara: Sarkaç Yayınları.

Sonuç olarak Sümerler kanlı kurban ritüellerinde tanrıların daha çok koyun sevdiğini düşündükleri için koyun tercih ediyorlardı. Tanrılara büyük kurbanların takdimi de daha özenli merasimlerle sunu olarak kullanılmıştır. Hastalıkların tedavisinde veya hastanın günahlarına kefaret olması açısından domuz önemli bir kurbandı. Tanrılara sunulan balık kurbanları önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla çeşitli arkeolojik kazılarda ele geçen boyalı seramik kaplar üzerinde dekoratif motifler arasında ve silindir küçük mühürlerde, kalıplaşmış satırlarda veya kemiklerde küçük figürler gibi oyulması balığın önemini kanıtlar niteliktedir. Tapınakların hizmetinde yer alan balıkçıların olması balığın beslenmenin önemli bir parçası olmasının yanında tanrılar için de önemli bir kurban olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca kuş, boğa, keçi öküz, kuzu, ördek gibi hayvanlarda kanlı kurbanlar olarak tanrılara sunulmuşlardır. Çok yaygın olmamakla birlikte insanlarında kurban edildiği bilinmektedir. Tanrılara sunulan kanlı kurbanların sunumları hayvanın ve insanın kesilmesiyle gerçekleşiyordu. Bununla birlikte arkeolojik bulgular kanlı kurbanların yakılarak gerçekleştiğini de göstermektedir. Kurban biçimi değişse de kurbanların sunulduğu mekanlar zaman aynı kalmıştır[45]. Kurban edilecek hayvanlar özenle seçiliyor ve hayvanların sağlıklı ve lekesiz olması gerekiyordu.

2.1.3. Kurban Kesilen Durumlar ve Nedenleri

Mezopotamya'da ilk kez tapınaklar Sümerler tarafından inşa edilmiştir. Tapınaklarda dini eylemleri yerine getirmekten sorumlu dini görevliler mevcuttu. Tanrılar için bir tapınak inşa edileceği zaman bir arındırma töreni düzenlenirdi. Tanrılara kurbanlar sunulur ve daha sonra tapınağın temeli atılırdı. Tanrılarını insan tasvirleriyle düşünen Sümerler tanrılara günlük kurban sunulması gerektiğine inanıyordu. Bu dini ritüellerini insanlar zorunlu olarak görmekteydiler. Sümerler de tanrılar istediklerini yapar. Onlar, insanlara ne istediklerini bildirmez.

Sümerler herhangi bir mesele konusunda tanrıların düşüncesini öğrenmek isterlerse ilk önce rahiplerin yanına gidip onlara tanrı ile kendilerini arasında aracılık yapmalarını, tanrıyla iletişime geçip istek ve sıkıntılarını belirtmesini isterlerdi. Böyle bir durumda kurbanlar kesilir, kurbanın karaciğerindeki işaretlere göre bazı sonuçlar çıkarılırdı. Kurban edilecek

[45] Mutlu, Sezen Akkuş (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII),s. 1-17.

hayvanın ciğerinin, kurbanı kabul eden tanrının fikir ve amacını da gösterdiğine inanılırdı. Sümerler karaciğer falı (Hepatoskopi) için de özellikle koyun tercih ediyorlardı. Bu törenlerde hayvanların insan için yatıldığına inanmaları nedeniyle herkesin kendi hayatı için bir koyun vermesi gerektiği belirtilirdi. Rahip genellikle bu izleri yorumlar ve gelen kişiyi, izlerden çıkarmış olduğu yorumlara göre yönlendirirdi[46].

Bununla birlikte Sümerlerde Karaciğer falının (Hepatoskopi) uygulaması kanlı kurban törenleri içerisinde yer alan ve Mezopotamya'dan Roma'ya kadar uzanan önemli bir ritüel olma özelliğini korumuştur. Kanın yaşam için şart olduğunu düşünen Mezopotamya insanı için vücudundaki diğer organlara göre en çok kan taşıyan karaciğer oldukça önemliydi. Karaciğer, hayati fonksiyonların en önemli organı, duyguların ve heyecanın merkezi, ruhun barınağı olarak görülürdü. Her türlü doğa olayını yüce güçlerden gelen işaret olarak algılayıp, yorumlayan dönem insanı, özellikle koyun- kuzu gibi hayvanların karaciğerinin tanrıların fikir ve amacını, her türlü gelecek olan olayların akıbetini göstereceğine inanılıyordu. Bu sebeple, karaciğer falı (Hepatoskopi) geliştirilmiş, hayvanların iç organlarında bir takım izler ve işaretler aranılmıştı[47].

Ayrıca rüya ile de Tanrı istediğini bildirir. Tanrının yapılacak bir işi uygun görüp görmediğini anlamak isteyen; mabede gider, kurban keser, dua eder ve uykuya yatar. Gördüğü rüyanın olumlu veya olumsuz olduğunu da ancak rahip yorumlar. Sümerler Tanrılarını sevindirmek, onlardan bir istekte bulunmak, hastalıklardan kurtulmak için veya yaptıkları adaklara karşılık kurban kestirirlerdi. Bu kurbanlar sağlıklı ve kurban sahibi bedenen temiz olmak zorundaydı. Sunu ve kurbanlar ise rahipler tarafından özel dualarla kesilirdi.

Ölüm ve ölümden sonraki hayatla ilgili inanışlar, Sümerleri bir hayli korkuttuğu için ölen insanlara saygı gösterilmiş ve ölen kişinin ruhu teskin edilmeye çalışılmıştır. Bu yüzden ölen kişinin arkasından kurbanlar kesilerek ruhun bu şekilde rahatlayacağı düşünülmüştür[48]. Bunun sonucunda da Sümerler çeşitli adak ve kurbanların yapılmaması sonucunda ruhun, geride kalan insanları rahatsızlık vereceğine inanılmıştır.

---

[46] Günaltay, Mehmet Şemşettin (1987). *Türk Tarihinin ilk devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya* . (s.491)Ankara : Türk Tarih Kurumu .

[47] Gencer, Tuğba (2015). Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu ve Mezopatamya Coğrafyasında, Semavi Dinler Öncesinde Sağlık Bağlamında Adak Olarak Verilen Kurban İnancı. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.76. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

[48] Altuncu, Abdullah (2014). Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(1), 141-165.

Sümerlerde tanrıların evlenmesi ve birleşmeleri, bereket ve verim kaynağı sayılmakta, tüm Sümer topraklarında huzur ve mutluluğu sağlayacağına inanılmaktaydı. Kutsal evlilik töreni gerçekleştirildikten sonra İnanna başta olmak üzere büyük tanrılara methiyeler okunur, kurban kesilirdi[49]. Gelecek olan verim ve bereket, şarkılar ve ziyafetler kutlanır, yapılan kutsal evlilik gösterişli törenlerle karşılanırdı.

Sümer Dininde hastalıkların tedavi edilmesi için de tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Bir hastanın eski sağlığına kavuşması ve günahlarına karşılık olarak bir domuz kurban edilirdi. Domuzun vücudu altı parçaya bölünür, hastanın üzerine konulurdu. Sonra hasta kutsal "*Apsu*" ile yıkanır ve temizlenirdi. Hastanın kapalı kapısı önüne, iki defa, kül altında pişmiş yedi ekmek konulurdu. Bu işler bittikten sonra domuzun başı, hastanın başına, karnı karnına, diğer uzuvları da hastanın denk gelen uzuvlarına karşılık olmak üzere cinlere takdim edilirdi[50].

Sümerlerde adak, kurban ve ibadetlerin kaynağının ne olduğu bilinmemektedir. Temelde tanrılara sunulan takdimlerin altında yatan sebep anlam veremedikleri doğa olayları karşısında kendi tanrılarını oluşturarak onlara şükran hediyesi sunmak ve onlardan gelebilecek olan felaketleri engellemekten ibaret olabileceği düşünülür.

2.1.4. Sümerlerde Kurban Çeşitleri

Sümer tapınaklarında gerçekleştirilen en yaygın ibadetler adak ve kurbanlardır. Bunlar temel anlamda kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tanrılarını insan karakterli düşünen Sümer toplumu adak ve kurbanlarını, tanrının hoşuna giden ve onu teskin eden tanrısal besinler olarak görmüşlerdir. Tanrıların kendilerine sunacakları iyilik ve kötülüklerin sadece bu dünyadaki hayatlarında etkili olacağına inanılıyordu[51]. Sümerlerde kesilecek kurbanın önemine göre kanlı ve kansız ritüelleri gerçekleştirilmekteydi. Kral, rahip veya sıradan bir halkın yapmış oldukları dini ritüeller birbirinden farklıdır.

[49] Altuncu, Abdullah (2011). Sümerlerin Dini Tarihi. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi(s.93)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

[50] Mutlu, Sezen Akkuş (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII), s. 1-17.

[51] Altuncu, Abdullah (2011). Sümerlerin Dini Tarihi. Yayımlanmamış *Yüksek Lisasn Tezi(s.85)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Bilindiği üzere Sümerlerde gerek kurbanlık gerek kurban etme şekilleri; gerekse kurbanın amaçları bakımından dini ritüeller anlamında farklılıkların bulunduğu gözlenmektedir. Kurban törenleri özellikle büyükbaş hayvanların sunulmasında daha süslü görkemli tapınaklarda gerçekleştirilirdi. Tanrının en sevdiği kurbanın koyun veya kuzu olduğunu yorumlayan dini otorite, kurban çeşitlerini de buna göre şekillendirmekteydi. Kansız kurbanlarda ise aynı şekilde halkın dönemin en değerli ve taze yiyeceklerini tapınaklarda tanrılarına ikram olarak sunmuşlardı. Nitekim bu hususta kurban çeşitleri ne olursa olsun temel amacın Sümerlerin tanrılarını hoşnut etmek veya onların nefretlerinden sakınmak amacıyla yapıldığı düşünülmüştür. Sümerler gibi yaşamlarını çiftçi, tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir topluluklarda hem kanlı hem de kansız kurban ritüelleri görmek son derece olağandır.

2.1.4.1. Sümerlerde Kanlı Kurban

Sümerlerde dininde görülen en önemli ibadetin kurban olduğunu bilinmektedir. Kanlı kurban ritüelleri ise Sümer Dini geleneğinde daha ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Kan aynı zamanda yaşam için gerekli olan hayat sıvısını temsil etmekteydi. Sümerlerde bu düşünce içerisinde kutsal varlıklara sunulabilecek en değerli hediyenin de hayatın ta kendisi olacağını düşünmüşlerdir. Kutsal varlıklara kurban olarak sunulan kanlı kurbanlar kesilmek, yakılmak veya kısmen kanını akıtmak tarzında olabilir[52]. Sümerlerin tanrılara sunduğu kurbanların temel amacı onlara olan saygısını belirtme, daha iyi yaşam şartları, hastalık ve yoksulluk gibi istenilmeyen durumlarla karşılaşmamak içindir. Sümer dininde tanrılara yapılan takdimeler tanrıya ulaşacağı düşüncesiyle kurbanları kusursuz olmalıydı.

Dini ritüeller genel anlamda tanrının huzurunda rahipler tarafından gerçekleştirilmiş ve bu durum aynı zamanda rahiplerin toplumdaki statüsünün artmasına neden olmuştur. Kanlı kurbanlar bu bağlamda hayvanın kanının akıtılması ve boğazlanması olarak tanımlanmalıdır. Sümerler gibi çiftçi toplumlarda küçükbaş ve kümes hayvanları kurbanı edilmekteydi. Sümer dininde tanrıların en sevdiği kurban türünün küçükbaş kurban olduğuna inanılmış bu yüzden de kesilen hayvanlar daha çok koyun, kuzu ve keçi gibi olmuştur. Kutsal olarak kabul edilen boğa ve diğer büyükbaş hayvanların sunumu ise daha görkemli törenlerle

[52] Gündüz, Şinasi. (2007). Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban. *Uluslararası Kurban Sempozyumu* (s. 66). İstanbul: Nar İletişim.

gerçekleştirmişlerdir. Tüm büyükbaş ve küçükbaş hayvanların sunularını tanrı heykeli önündeki sunaklarda yapmışlardır.

Hayvanların büyük veya küçük olması kişinin toplumsal yeriyle bağlantılı olmasına karşın tapınağın ait olduğu tanrısı ve büyüklüğü ile de alakalıydı. Bunun yanında sunulan her kurban ve yapılan törenin çok çeşitli sebepleri yer almaktadır. Kişinin kurban sunması yalnızca tanrıya yakınlaşmaktan ziyade onların göndereceği işaretleri rahipler yoluyla yorumlamak ve uygulamaktır. Sümer dini ritüellerine en sık karşımıza çıkan karaciğer falı (hepatoskopi), büyü ve kehanet amacıyla sunulan kanlı kurban örnekleri de mevcuttur. Kurban sunma sebeplerinin ardından nelerin kurban olarak sunulabileceğini ele geçen arkeolojik dokümanlar sayesinde anlayabilmekte ve yorumlamaktayız. Bunlar içerisinde çok çeşitli hayvanlar görürüz bunun sebebinin tanrılardan istenenin farklı olmasına bağlı olarak yorumlayabiliriz. Sümer dini ritüellerinde en sık kurban edilen hayvanlar ise şu şekildedir; koyun, kuzu, keçi, oğlak, boğa, domuz, kümes hayvanları olarak söyleyebiliriz. Kurban geleneğinde çok yaygın olarak görülmemekle beraber insanlarında kurban edildiği bilinmektedir. Kurban biçimi değişse de kurbanların sunulduğu mekânlar her zaman aynı kalmıştır[53].

2.1.4.2. Sümerlerde Kansız Kurban

Kansız kurbanlar amaç olarak diğer kurban türlerinden farklı bir anlama sahip değildir[54]. Bunun nedeni olarak kurban kavramına baktığımız zaman tanrılar adına maddiyat ve maneviyatımızdan feragat etmek anlamı taşıdığını anlamaktayız. Kansız kurban ritüelleri arasında kişinin yalnızca kendi arzu ve isteklerini sınırlaması bağlamında yaptığı uygulamalara da rastlanırdı. Sümer toplumu tanrılarına her gün düzenli olarak ayinler düzenliyordu. Bu ayinler için kan akıtılmak zorunlu değildi. İlk hasat, tahıllar, meyve, ekmek, fırında pişmiş yiyecekler, bitkilerden elde edilen yağ gibi ürünler, çeşitli libasyon çeşitleri (bira, süt, süt ürünleri, su, bal, şarap vb.) sunu olarak kullanılmıştır[55].

[53] Mutlu, Sezen Akkuş (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII), s. 1-17.

[54] Sevinç, Fatma (2007). Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar. Yayımlanmamış *Doktora Tezi*, s.31. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

[55] Gencer, Tuğba (2015). Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu ve Mezopatamya Coğrafyasında, Semavi Dinler Öncesinde Sağlık Bağlamında Adak Olarak Verilen Kurban İnancı. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.35. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Libasyon, Mezopotamya ve Anadolu'da dini törenlerin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktaydı. Kelime anlamı olarak tanrıya adanmış bir sıvıdır. Sümer geleneğinde bu sıvılar toprağa veya kutsal alana dökülürdü ve bu tanrıyla iletişime geçmenin en doğru yolu olduğuna inanılıyordu. Tıpkı kanlı kurban merasimlerinde olduğu gibi kurban sunulacak takdimenin temiz ve kusursuz olması gerekliydi. Bu düşüncenin altında yatan temel sebep sunuların tanrılara ulaşacağı ve tanrıların kutsal sıvıyla susuzluklarını gidereceği düşüncesiydi. Libasyonlar, genelde bayram törenlerinde kurbanlık hayvanların etlerini yemek haline getirilip ziyafet masasına dağıtıldıktan sonra, yemeğe başlamadan önce yapılırdı[56]. Libasyon bazı özel durumlarda kan ve suyun kullanıldığı bilinmektedir. Kan büyü ritüellerinde, su ise daha çok cenaze törenlerinde kullanılmıştır.

Yapılan tüm bu ritüellerin başında bulunan ve tanrılarla insanlar arasında bağlantıyı kuracağına inanılan rahip gerçekleştirmekteydi. Bunların yanında Sümer dininde tütsüler, güzel koku veren otlar ve ağaçlarda bulunmaktaydı. Sümerlerde kansız kurban olarak sunulabilen diğer sunular arasında elbise, metal eşyalar, mücevherler, kıymetli taşlar ve daha birçok nesne alabiliyordu.

2.1.5. Ur Kral Mezarları ve Kurban

Sümerlerde kral mezarları geleneği sıradan halk için uygulanan gelenekler arasında değildir. Kral mezarları anıtsal nitelikte olup, taştan örülmüş ve gruplandırılmış bir şekilde görülür. Kral mezarlarında yalnızca ölü gömme işlemi yapılmadığını, gömme sonrası anma ve hatta kurban merasimi gibi ritüellerin gerçekleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Önasya coğrafyasında araştırılan en eski örneklerden olan Sümerlere ait olan Ur kral mezarları, hem yönetici sınıfa ait olması hem de çok odalı bir mezar geleneğine de sahiptir.

Arkeolojik kazılar sonucu ele geçirilen Sümerlere ait yaklaşık iki bin ait mezar tespit edilmiştir. Bu mezarların arasında en dikkat çekici olanı kral ile birlikte hizmetinde bulunan kişilerle bulunduğu kral mezarı oldukça ilginçtir. İnsanların kurban edilmesiyle ilgili tek örnek olan bu mezarda 74 kişi birlikte gömülmüştür[57]. Bu tür kral mezarlarında insan kurbanları daha çok alt tabakaya sahip insanlardan seçiliyordu. Savaş esiri, kadın ve

[56] Erbaşı, Fatma Sevinç (2013). *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü.* (s.65)Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

[57] Köroğlu, Kemalettin (2010). Eski Mezopotamya Tarihi.(s.65) İstanbul : İletişim Yayınları.

çocuklarında kurban edildiği görülmektedir. Bununla beraber yüksek rütbeli insanın ölümünün ardından hizmetlilerinde kurban edildiği görülmüştür.

Bu dini ritüelin altında yatan düşünce öteki dünyada da hizmetlilerin yardım edeceği düşüncesiydi. Bazı araştırmacılar Ur kentinde karşımıza çıkan insan kurbanının toplumu korkutmak amaçlı yapıldığını ileri sürüyor. Aynı zamanda bu tür kurbanlarla kraliyetin çalışıldığı ve bir kralın ölümünde hizmetleriyle birlikte gömülmesi kralın ilahi gücünü gösterdiğini belirtir[58].

2.2. Tipolojik olarak Yahudilikte Kurban

İnsanlık tarihi boyunca geçmişten günümüze yaşayan ve yaşamış olan bütün dinlerde bir şekilde oluşmuş olan kurban kavramını Sami dinlerin en eskisi olarak kabul edilen Yahudilikte tipolojik bir bakış açısıyla ele almaktayız. "Örnekçeleme" de denilen tipoloji, bir olgu ya da süreci ayırıcı özelliklerine dayanarak soyut bir kalıp içinde biçimlendirme olarak tanımlanmaktadır[59]. Tipoloji bir sınıflayıcı göstergeler bütünüdür. Tipoloji iki veya daha fazla oluşturulmuş tip içeriğinin birleşmesinden oluşur. Oluşturulan bu ideal tipler tipolojik çözümlemelerde soyut ve somut katkılar sağlar. Göründüğü kadarıyla, Mezopotamya sınırları ve Eski Sami toplulukları içeresindeki çoktanrılı inanç sisteminden tek tanrılı inanç sistemine gidildiği görülmüştür. Bununla beraber kurban olgusunda tanrıların hoşnutluğu kazanma veya emirlerini yerine getirme anlamında hiçbir değişikliğe uğramamıştır.

Yahudilikte Kurban olgusu başlangıçta çok zengin bir ritüeller topluluğu olmamasına rağmen zaman içerisinde gelişmiş ve değişmiştir. Kurbanda artan ritüellerle paralel olarak Yahudi dini motiflerinde kurban törenlerini çok fazla resmetmişlerdir. Genel anlamda tanrılara ulaşacağını düşündükleri kurban kavramını kanlı ve kansız olarak gruplara ayırmışlardır. Kutsal kitap Tevrat'ta birçok peygamberin tanrıya sunulan kurbanların zamanı ve nedenlerini belirterek sunmuşlardır. Özellikle Tevrat'ta Mısır'dan Çıkış ve Levililer bölümünde Yahudilerin yapması gereken ritüeller, zamanlar, mekanlar, kesilecek hayvanlar, sunulacak bitkiler ve rahiplerin yapması gerekenler gibi birçok ritüel uygulamalarını tarif etmektedir.

[58] Mutlu, Sezen Akkuş. (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII), s. 1-17.

[59] Kılıç, Ahmet Faruk (2007). Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri. *Değerler Eğitim Dergisi*, 5(13),s.37-58.

2.2.1. Yahudilikte Kurban Çeşitleri

Kurban, Yahudi toplumu içerisinde ve ritüelleri arasında önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu nedenle çeşitli bilim insanları bu konunun üzerinde başlangıcı, gelişimi ve değişimi üzerine birçok araştırma yapmışlardır. Bu çalışmalar kurbanın ne zaman başladığı, hangi milletlerden etkilendiği, sürgün öncesi ve sonrası kurban çeşitleri gibi konuları ele almışlardır[60]. Yahudi inancında kurban tarihsel bir gelişimi ve biri diğerine benzer fakat farklı arka planlardan doğan çeşitli uygulamaların karışımını yansıtır. Yahudi halkıda dahil olmak üzere insanların kefaretini ödemeleri nedeniyle bu uygulamaya gidildiği görülür. Kurban kavramı Yahudi dini hayatlarının her yanında etkili olduğunu ayrıca kutsal kitapları Tevrat'ta çoğu kısımda görebilmekteyiz.

Yahudilikte Kurban, diğer Mezopotamya ve Sami topluluklarına göre çok daha fazla çeşitlilik göstermiştir. Kurbanlar şekline, niteliğine, zamanına ve en önemlisi amacına göre değişiklik gösterirdi. Kurban ritüellerini Yahudilik dini içerisinde çok çeşitli dinlerden geldiğini görmekteyiz. Farklı toplumlardan almış olduğu dini uygulamalar bütününü kendi sistematiğine oturtmayı başarmıştır. Akabinde tanrıya duyulan saygı ve beraberinde getirdiği beklentilerde zamanla artmıştır. Korunma, arınma, teskin, sözleşme, bereket, gelecek, kaygısından kurtulma, kurbanla özdeşleşerek kurbanı bedel yapma, kanına önem atfetme, kurban uygulamalarında Tanrı tasavvuruna bağlı olarak uyulması gereken katı kurallar Yahudilikte daha belirgin hale gelmiştir[61].

Eski Ahit'te genelinde benzer cümlelerle belirtilen ve özellikle Levililer kitabının başlangıç konularında kurban sunuları metotlarıyla ilgili bilgiler içermektedir. Kurban, İbrani (Yahudi) ibadetinin ve gerçekte tüm eski dünyanın ibadetinin esas kısmını teşkil ettiğinden, onu meydana getiren her detayın büyük önemi vardır[62]. Eski Ahit kaynak alındığı zaman ise birçok kurban çeşitlerine ulaşmaktayız. Kurban olgusunun bu kadar çeşitlenmesindeki ana fikir ise her insanın tanrıdan beklentilerinin farklı olması olduğu anlaşılır.

---

[60] Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban. (A. Güç, Dü.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), 576.

[61] Çetin, Özer (2008). Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar. *Doktora Tezi*, s.53. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

[62] Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban. (A. Güç, Dü.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), 586.

2.2.1.1. Yahudilikte Kanlı Kurbanlar

Tanrılara yakınlık sağlamak amacıyla belirli zaman dilimlerinde ve belirli kriterlere uygun hayvanların kesilmesini ifade eden kurban, insanlık tarihiyle birlikte süregelmiştir. İbraniler kendisinden önce yaşamış olan Sümerler ile benzer kurban törenleri içermekteydi. Tıpkı Sümerlerde olduğu gibi kanlı kurban ritüellerinde en çok tercih edilen hayvanların daha çok küçükbaş hayvanlardan seçildiği oldukça belirgindir. Eski Ahit'te kanlı kurbanla alakalı olarak kanın kefaret ve yapılan ahdin sembolü olarak görmüşlerdir. "*Canlılara yaşam veren kandır. Ben onu size sunakta kendinizi günahtan bağışlatmanız için verdim. Kan yaşam karşılığı günah bağışlatır*[63]." Kanın önemine vurgu yapılmıştır.

Yahudiler artık tanrılara yakınlaşma aracı olarak gördüğü kurbanlarını daha önemli bir ritüel uygulamasını haline getirmiştir. Akıtılan kanın sadece sunağın üzerine dökmesi gerekmiştir nedeni ise "*Çünkü canlılara yaşam veren kandır. Bundan dolayı İsrail halkına, hiçbir etin kanını yemeyeceksiniz, dedim. Çünkü her canlıya yaşam veren kandır. Onu yiyen halkın arasında atılacaktır*[64]." Böylece kurban kesilen hayvanın kanını hayat sıvısı olarak nitelendirilmiş ve yenmesini yasak saymıştır.

Buna benzer bir başka ritüel ise her Yahudi'nin yapması zorunlu ve en önemli ibadeti olarak görülen Kaparot ve Yom Kipur ayinleridir. Kaparot, Yahudilerce Yom Kippur arifesinde yapılan bir dini ibadet olarak karşımıza çıkar. Sunmakla görevli kişi tavuğu veya bir parayı bir başkası üzerinden üç kere çevirerek o kişinin yaptığı günahlarına kefaret olarak tavuğa veya paraya geçtiğine inanılır. Daha sonra faydalanılması için hem tavuk hem de para fakirlere dağıtılırdı. Yom Kippur günleri Yahudilerin kefaret ve tövbe günleri olarak bilinmektedir. İbranice "Yom" gün demek ve "Kippur" ise günah saklamak veya kefaret gibi anlamlara sahiptir. Bu nedenle Yom Kippur "Kefaret günü" demektir. Eski Ahit'te şu şekilde anlatılır; *"Yedinci ayın onuncu günü günahların bağışlanma günüdür. Kutsal bir toplantı düzenleyeceksiniz. İsteklerinizi denetleyecek, Rab için yakılan sunu sunacaksınız. O gün hiç iş yapmayacaksınız. Çünkü Tanrınız Rab huzurunda günahlarınızı bağışlatacağınız bağışlanma günüdür*[65]." diyerek Yom Kippur gününe önem vermişlerdir.

[63] Eski Ahit, Levililer, 17/11
[64] Eski Ahit, Levililer 17/14
[65] Eski Ahit, Levililer 23/27-28

2.2.1.2. Yahudilikte Kansız Kurbanlar

İnsanlık tarihi kadar eski olan kurban ritüellerinin en eski uygulamalarını Sami toplulukları ve Mezopotamya'da da görmek mümkündü. Yahudilerde aynı şekilde tanrıya yakınlık kurmak amacıyla insanlar bir şeylerinden vazgeçmişlerdir. Kansız Kurbanlarda en az Kanlı Kurbanlar kadar toplumun uygulamış olduğu ritüellerde kendisine yer bulmuştur. Yahudilerde Eski Ahit'te de geçtiği üzere ilk ürünler, çeşitli bitkilerden elde edilen yağlar, pişirilmiş yiyeceklerden tutunda Tanrıların susuzluğunu gidermek için yere dökülen su, şarap, bira, süt veya süt ürünleri kansız kurban ritüelleri olarak karşımıza çıkan ilk nesnelerdir.

İlk kurban uygulamalarına Eski Ahit'te sıklıkla görmekteyiz bunlardan biride; "*Toprağınızın seçme ilk ürünlerini Tanrınız Rabbinin tapınağına getireceksiniz*[66]." Şeklinde belirtilmiştir. Yiyecek ve içecek olarak ise yağ ve un karışımı yapılmış üzerine bol günlük sürülmüş ekmek, fırında pişmiş ekmek, tava ekmeği, mayasız pide, yufka, turfanda kavrulmuş buğday başağı, dökülen sıvı takdime olarak şarap ve mesh yağı bunların dışında uygulamaları da vardır[67].

Yahudilerde beslenme açısından önem taşıyan mayalı ekmek ritüelleri de belirli kutsal günler haricinde tüketiliyordu. Mayasız ekmek tüketimi Yahudi dini ritüellerinde kansız kurban ritüelleri içerisinde incelenmektedir. Bu olay "*Birinci ve yedinci günler kutsal toplantı yapacaksınız. O günler hiçbir iş yapılmayacak. Herkes yalnız kendi yiyeceğini hazırlayacak. Mayasız ekmek bayramını kutlayacaksınız, çünkü sizi ordular halinde o gün Mısır'dan çıkardım. Bu günü kalıcı bir kural olarak kuşaklarınız boyunca kutlayacaksınız*[68]." şeklinde belirtilmiştir.

Kurban ritüelleri bazı durumlarda hem kanlı hem kansız kurbanları birlikte görmek mümkündü. Yine bu durumda Eski Ahit'te " *Kuzuyla birlikte tahıl sunusu olarak yağlarla yoğrulmuş bir efa ince unun onda ikisi sunulacak. RAB için yakılan sunu ve O'nu hoşnut eden koku olacak bu. Yakmalık sunuyla birlikte dökmeli sunu olarak bir hin şarabın dörtte birini sunacaksınız*[69]." yer verilmekteydi. Kendilerini tapınak hizmetlerine adayan kurbanlar vardı. Kansız kurban ritüellerinin altında yatan temel fikri Tanrı adına kan akıtmaksızın, sahip olduklarının bir kısmından vazgeçmektir.

[66] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 23/19
[67] Eski Ahit, Levililer 2/1-16
[68] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 12/16-17
[69] Eski Ahit, Levililer 23/13

2.2.2. Kurban Sunmakla Görevli Kişiler

Dünya üzerinde geçmişten günümüze kadar geçen sürede tanrıya yakınlık kuran veya kurduğu söylenilen insanlar her zaman var olmuştur. Bu insanların en temel işlevinin tanrılarla insanların arasında bağlantı kuracaklarına inanılıyordu. Vakitlerinin büyük bir kısmını tapınaklarda geçiren bu insanlar rahip ve kâhin ismiyle karşımıza çıkarlar. Yapılan dualar, adaklar ve çeşitli kurban ritüelleri her zaman rahipler veya kâhinler aracılığıyla olmuştur. Bu şekilde Kâhinlerin kişinin günahını bağışlatacak ve kişi bağışlanacaktır.

Eski Sami kavimleri ve Mezopotamya geleneklerinde önemli yer tutan kurban törenlerini gerçekleştirmekteydiler. Birçok gelenek şekilleri bakımdan kültür etkileşimi içerisinde bulunan Yahudi toplumu kurban törenleri de kendi yaşam standartlarıyla şekillendirmişlerdir. Eski Ahit'te kurbanlarla ilgili geçen birçok kısımda kâhinler ve sunu sunma kuralları da çok fazla bahsedilmektedir. Eski Ahit'te "*Tanrıları için kutsal olacaklar, Tanrı'larının adını lekelemeyecekler. Çünkü onlar tanrılarına yakılan sunu ve yiyecek sunuyorlar. Kutsal olmaları gerekir*[70]*."* şeklinde genel isteğini dile getirir. Bunların dışında hareket eden kahinlere Tanrı tarafından uyarma vardır; "*Kahinler buyruklarıma uymalıdır. Yoksa günahlarının cezasını çeker, buyruklarımı çiğnedikleri için ölürler. Onlar kutsal kılan Rab benim*[71]." diyerek kutsal yasaya uymalarını istemiştir.

Yahudilerce kabul edilen ve Eski Ahit'te yer alan bilgilere göre kâhinlerini soyunun Harun'a dayandırılması gerekir. Çünkü Harun Tanrı'ya karşı her zaman saygını vermiş ve sunularını düzenli olarak sunmuştu. Kâhinlik sıfatına sahip olan kişiler özel bir eğitimden geçer; kendileri de kurban sunmak kaydıyla, kurban sunma işine başlamadan önce çeşitli ayinler yoluyla dinen temizlenirlerdi.

Tanrı, Harun'dan isteklerini Musa aracığıyla dile getirmekteydi. Eski Ahit'te Tanrının Harun soyundan gelen kâhinlerin yapması gerekeni "*Musa; Rab şunları yapmamızı buyuruyor, o zaman Rab yüceliği size görünecektir dedi. Sonra Harun'a; Sunağa git, günah ve yakmalık sunularını sun dedi. Hem kendinin hem de halkın günahlarını bağışlat. Rab buyurduğu gibi halkın sunusunu sun, onların günahlarını bağışlat*[72]." şeklinde bildirmiştir.

[70] Eski Ahit, Leviller 21/6
[71] Eski Ahit, Levililer 22/9
[72] Eski Ahit, Levililer 9/6-7

2.2.3. Kâhinlerin Sunu Sunma Kuralları

Kâhinlerce Tanrı'ya sunulacak olan kurbanlar yalnızca ona olmalıydı. Kurban sunmaktaki en temel amacın günahları bağışlatmak olacağını bilen Yahudi toplumu kanlı ve kansız kurbanları bu doğrultuda kutsal mekânlar veya tapınaklar içerisinde sunmuşlardır. Eski Ahit'te; "*Rab' den başka bir ilaha kurban kesen ölüm cezasına çarpıtılacaktır*[73]." diyerek Yahudi halkını kurban uyarmıştır. Kâhinlerin her zamanki gibi Yahudi toplumu adına sunu sunma törenleri yönetmekle görevliydi. Kutsal yasa çerçevesinde kâhinlerin aileleri, fiziksel görünüşleri, özel giysileri, evleneceği kadın ve yapılacak törenlerin sırası gibi birtakım konularda kendilerini bilgilendirmiştir. Bu yasaya uymayan kâhinlere ise " *Kahin Harun'un soyundan gelen hiç kimse RAB için yakılan sunuyu sunmak üzere sunağa yaklaşmayacak. Çünkü kusurludur. Tanrı'sına yiyecek sunusu sunmak üzere sunağa yaklaşamaz*[74]." şeklinde uyarmaktadır. Özellikle Kâhinlerin bu törenler için özel kıyafetler giymeleri zorunluydu Eski Ahit'te Musa aracılığı ile şunları bildirmiştir; "*Bana kâhinlik etmeleri için ağabeyin Harun'a ve oğullarına bu kutsal giysileri yapacaklar. Altın sırma, lacivert, mor, kırmızı iplik, ince keten kullanacaklar*[75]." bu ifade ile birlikte kurban sunusu yapan kişi günlük elbiselerinden daha farklı olmak zorundaydı Çünkü tanrının huzurunda ona saygısını belirtmeliydi.

Yahudilikteki kurban ibadeti kutsal varlığa çok çeşitli şekillerde sunulurdu. Günahlara karşılık olarak sunulacak hediye sıvı ise yere dökülür, hayvan ise törenlerle birlikte yakılır veya boğazlanırdı. Bu durum gerçekleştirdiği takdirde kutsal sununun varlığının son verilip tanrıya biraz daha yakınlaşılacağı düşünülmüştü. Kurbanı sunuş şekli kutsal varlığın nasıl düşünüldüğüne ve hangi amaçla yapıldığına bağlıdır. Gökte olduğu düşünülen bir tanrıya kurban yakılarak sunulurken, yeraltında olan bir güce yere gömerek veya kanın bir çukura akıtılması şeklinde sunulurdu[76].

Eski Ahit'in Levililer kısmına göre yenmesi uygun görülen ve kurban edilecek hayvanlar her şeyden önce temiz ve dört ayaklı olan hayvanlardır. Kurban kesiminde bıçağın keskinliği kontrol edilir, kurban kesilirken hayvana eziyet vermemek istenirdi. Yahudilikte boğazlanan hayvanın yemek ve nefes borusu tamamen kesilmelidir. Eski Ahit'te kurbanların butları, döşleri ve suç sunularının tamamı kâhinlere ait olduğunu "*RAB için yakılan sunu olarak*

[73] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 22/20
[74] Eski Ahit, Levililer 21/21
[75] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 28/4-5
[76] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.9. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

yakacak. Bu suç sunusudur. Kâhinler soyundan gelen her erkek bu sunuyu yiyebilir. Sunu kutsal bir yerde yenecek, çünkü çok kutsaldır[77].” şeklinde bildirmekteydi.

Tanrı Musa aracılığıyla her bir sunu çeşitleri (Esenlik, günah, suç vs.) için ayrı ayrı kurban şekillerini belirlemiştir buna bağlı olarak her bir sunu ritüelini bir yasaya dönüştürmüştü. Özellikle kanın akıtılması kuralının temelindeki unsuru “*Çünkü canlılara yaşam kaynağı veren kandır. Ben onu size sunakta kendinizi günahtan bağışlatmanız için verdim. Kan yaşam karşılığı günah bağışlatır*[78].” ifadesiyle Eski Ahit’te belirtilmiştir.

2.2.4. Kurban Sunulan Zaman ve Mekân

Yahudilikte her insanın Tanrı’dan farklı beklentilerini kurban aracılığıyla dile getirmekteydi. Kişisel olarak kurbanlarını sunarken özel bir zaman dilimine ihtiyaç duymuyorlardı. Genel olarak yerleşik yaşamla birlikte bu sistemler değişmeye başlamıştı. Özellikle Eski Ahit’te belirtildiği üzere kurbanlar günlük, haftalık, aylık, yıllık olarak farklı zaman dilimleri içeresinde farklı amaçlarda kurbanlarını sunmaktaydı. Kanlı veya kansız kurban sunulan alanlar ise Yahudilerce kutsal olarak kabul edilen mekânlar ve tapınaklarda kâhinlerin önünde sunulurdu. Diğer dinlerde var olan “ilkin kurbanı”, kanlı ve kansız kurban geleneği Sami kavimlerin devamı olan Musevilikte de aynen sürdürülmektedir[79]. Bunların dışında kurban sunu zamanları da değişiklik gösterebilir.

Yahudi toplumunda yılın belirli günlerinde sürekli ve düzenli olarak sunulan kurbanlar dışında herhangi bir nedenden dolayı rastgele olarak yılın herhangi bir gününde sunulan kurbanlarda mevcuttur. Şabat günleri, Anma günü, Hasat zamanı, ekim zamanı, ilk ürünler, fısıh zamanları gibi çeşitli günlerde ve mevsimlerin değişim dönemleri farklı kurban sunma zamanları olarak değerlendirilebilir. Toplum içinde doğum ve evlilik gibi törenlerde de kurban sunulduğu bilinir.

Yahudi dini inancında kurbanlık takdimeler farklı alanlar veya kutsal görülmüş alanlarda sunulmuş olsa da zamanla mabet ve tapınaklarda işlevine devam etmiştir. Habil ve Kabil kıssasında, Nuh tufanından sonra ve hatta Mısırdan çıkıncaya kadar herhangi bir mekândan

[77] Eski Ahit, Levililer 7/5-6
[78] Eski Ahit, Levililer 17/11
[79] Turan, Yahya (1999). Psikolojik ve Sosyal Yönleriyle Kurban. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.40. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

söz edilmez. Sonunda Rab Musa'dan bir Altar yapmasını ister. Bu kutsal yapıda aynı zamanda en eski şekli olarak görebiliriz. Altarların diğer adı mizbah idi. Eski Ahit içerisinde Musa'dan önce gelen peygamberler aracılığı ile kutsal sunularını daha yüksek mekânlarda sunulmayı tercih etmişlerdir.

Tanrı Musa aracılığıyla "*Aralarında yaşamam için bana kutsal bir yer yapsınlar. Konutu ve eşyalarını sana göstereceğim örneğe tıpatıp uygun yapın*[80]." diyerek halkı kutsal tapınak yapımına davet etmiştir. Musa halkını Eski Ahit'te yazılan bilgiler doğrultusunda "Levha sandığı" ve "Buluşma Çadırı" yapmaya davet ediyordu. Çünkü yapılacak bu alanlar Tanrı'nın konutuydu. Eski Ahit'in bildirdiğine göre Musa'nın emirleri tek tek yerine getirdiğini anlamaktayız; "Musa her şeyi Tanrı'nın kendisine buyurduğu gibi yaptı. Musa konutu kurdu, Levha Sandığını konuta getirdi, bölme perdesini asarak sandığı gizledi, Yakmalık sunu sunağını Buluşma Çadırının giriş bölümüne koydu ve üzerinde yakmalık sunu ve tahıl sunusu sundu[81]." Daha sonra tüm bu takdimeler Harun soyundan gelen rahipler ve kâhinler aracılığıyla tapınaklarda tanrılara günahlarını bağışlatmak amacıyla sunulurdu.

2.2.5. Sunulan Varlığın Niteliğine Göre Kurban

Sami dini inancının bir devamı olarak karşımıza çıkan kurban ritüelleri günümüze kadar da devam etmektedir. Her insanın yaşayış tarzları bakımında farklı olacağı gibi Tanrı'dan af dileme ve günahlarının bağışlanmasına paralel olarak kurban çeşitlerinde de artış görmek mümkün olmuştur. Yahudi toplumu genel anlamında Kanlı ve kansız kurban törenlerini Eski Ahit'in onlara bildirdiği şekilde gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Eski Ahit'teki Levililer kısmı Yahudi toplumunu ve kâhinleri sunulacak kurban sunusu hakkında bilgilendirmiştir. Tüm bunlar gerçekleştiği takdirde "*Kâhin Tanrı'nın huzurunda onun günahını bağışlatacak; işlediği suç ne olursa olsun kişi bağışlanacak*[82]." şeklinde belirtmiştir.

Genel anlamda kanlı kurbanları tanrıya daha da yakınlaşma aracı olarak gördüklerinden dolayı tercih etmişlerdir. Kanlı kurban sunularını makbul olanlarını ise dana, koç, kuzu, keçi ve güvercindir. Bunlarda daha uygunu sığır ve dana olup bunlarında erkek olanı tercih edilmiştir[83]. Eski Ahit'te kansız kurban ritüellerinde karşımıza çıkan sunular ise fırında pişmiş

[80] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 25/8-9
[81] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 40/16-29
[82] Eski Ahit, Levililer 6/7
[83] Eski Ahit, Levililer 1/2-3

ekmek, mayasız pide, buğday başağı, şarap ve mesh yağı en sık kullanılan sunular olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında Eski Ahit'in sıkça değindiği "*Toprağınızın seçme ilk ürünlerini Tanrınızın tapınağına getireceksiniz*[84]."devam etmektedir. Tüm bu kurbanların sunuluş amacını Tanrı Eski Ahit'te yakmalık, tahıl, esenlik, günah ve suç sunusu olarak ayırmıştır. Her bir sununun kendine ait bir yasası ve uyulması gereken kurallar olduğunu bildirmektedir.

2.2.5.1. Yakmalık Sunu

Kurban edilecek varlıkların Tanrı'ya sunuluş şekline gelince; Eski Ahit'te genel anlamda sunuların yakılmasını emredilmiştir. Takdimlerin yakılmasını amacı Eski Ahit'in de ifadesiyle "*Kâhin bunları sunak üzerinde yakarak sunmalı. Bu yakmalık sunu, yakılan sunu ve Tanrı'yı hoşnut eden kokudur*[85]*."* Göklerdeki Tanrılarına hoş koku sunmak amacıyla yapılmıştır. Bu ritüelin geçmiş dönemler içerisinde Sami kavimleri arasında yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür.

Yahudilerde kurban sunularında yakılan anlamına gelen "Olah" sözcüğü kullanılmıştır. Yakmalık sunu törenlerindeki altında yatan temel fikir kurbanın sunak (Altar) üzerinde yakılması ve yükseltilmesidir. Bir diğer unsurda kurbana el sürülmesinin ardından tüm günahların ona geçeceği ve ateşin temizleyicilik etkisinden yararlanılmak amacıyla yakılarak günahlardan kurtulabileceği düşünülmüştür. Kurbanın sunulacağı yeri ise Buluşma çadırının giriş bölümü olarak sunulması gerekirdi[86]. Kurban edilecek hayvan işlenen günaha göre genellikle büyükbaş veya küçükbaş olması gerekirdi. Bu sunularında erkek ve kusursuz olmak zorundaydı. Hayvan ilk önce Harun soyundan gelen kâhinlerce elleri kurbanın üzerine koyularak boğazlanır ve sunak (altar) dibine kan gitmesi sağlanır[87]. Sonra hayvan parçalara ayrılır, sunak üzerine yerleştirildikten sonra yakılırdı. Yakmalık sunu törenleri yapıldığı takdirde; "*Kahin RAB için yakılan sunuların üzerinde hepsini sunakta yakacak. Kahin kişinin günahını bağışlatacak ve kişi bağışlanacaktır*[88]." diyerek önemini vurgulamıştır.

[84] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 23/19
[85] Eski Ahit, Levililer 1/13
[86] Eski Ahit, Levililer 3
[87] Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban. (A. Güç, Dü.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), 586.

[88] Eski Ahit, Levililer 4/35

2.2.5.2. Tahıl Sunusu

Eski Ahit'te en temel kurban sunu biçimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Levililer kısmı içinde kalan bölümde Tahıl sunusunu ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Yahudiler Tanrılarına yakınlaşmak, onların affına sığınmak veya getireceği felaketleri engellemek amacıyla kendileri için kanlı kurbanlar dışında tahıl sunuları da gerçekleştirmişlerdir. Tahıl sunuları ilk ürün kurbanı dışında doğum ve evlilik gibi kutsal sayılan günlerde de tanrılara takdimeler sunmuşlardır. Sunuların kalitesine özen gösterilmiş açık bir ifadeyle de belirtilmiştir; "*Eğer RAB' be ilk ürünlerin tahıl sunusunu getiriyorsan, kavrulup dövülmüş, taze devşirilmiş buğday başakları sunacaksın. Üzerine zeytinyağı koyacaksın, Tahıl sunusu budur*[89]*."* Eski Ahit'te bilineceği üzere Yahudilerde ilk mahsul veya sürüde doğan ilk yavrunun, Tanrıya takdiminin bir şükran ifadesi olması yanında bereketin de artmasına bir vesiledir[90].

Eski Ahit'te tahıl sunusu ince undan olması gerektiği ve bu sunuların Harun soyundan gelen kâhinlerce Tanrıya sunulması gerektiğini vurgulamıştır. Sunu ince un ve zeytinyağı karışımı sonucunda buluşma çadırında yakmalık bir sunu olarak Tanrıya sunulacaktır. Yapılan Tahıl sunularının Yahudilere bir görev olarak RAB tarafından maya katılmaması istenmiş ve ayrıca tuzu bütün tahıl sunularından hiç ayırmayacaklarını buyurmuştur. Bununla beraber sunusunun her şeklini açıklayan Eski Ahit'te fırında, sacda ve tavada pişirme yöntemine göre de tahıl sunusunun şeklini değiştirmesini istemiştir[91].

Kişi tarafından tüm şartların yerine getirildiği takdirde kutsal ritüel tamamen kahinlere bırakılıyor. Kâhinler görevi gereği sunuyu sunan kişiyi affetmesini veya dileğinin gerçekleşmesi için dua ediyor. Eski Ahit tahıl sunusu törenin son şeklini şu şekilde aktarmaktadır; "*Bunu Harun soyundan gelen mesh edilmiş kâhin Tanrıya sunacak. Sürekli bir kural olacak bu. Sununun tümü yakılacak, Kâhinin sunduğu her tahıl sunusu tümüyle yakılmalı, hiç yenmemeli*[92]." şeklinde belirtilmiştir.

[89] Eski Ahit, Levililer 2/14-15
[90] Feyizli, T. (1993). İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. *Öğretmen Yazarlar Dizisi* (s. 104). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

[91] Eski Ahit, Levililer 2/4-7
[92] Eski Ahit, Levililer 2/22-23

2.2.5.3. Esenlik Sunusu

Yahudi dini inancında Tanrı'ya şükretmek amacıyla esenlik kurbanı sunulmaktaydı. Bu kurban ritüeli Eski Ahit'te birçok kısmında özellikle Levililer kısmında ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. Esenlik sunularında daha çok kanlı kurban törenleri tercih edilmiştir. Eski Ahit'te sununun amacını ve özelliklerini açık bir biçimde belirtmiştir; "*Tanrı'ya esenlik kurbanı olarak sığır veya davar sunmak isterse, kabul edilmesi için hayvan kusursuz olmalı, hiçbir eksiği bulunmamalı. Kör, sakat, yaralı, yarası irinli, kabuklu ya da uyuz bir hayvanı Tanrı'ya sunmayacaksınız. Yakılan sunu olarak sunak üzerinde Tanrı'ya böyle bir hayvan sunmayacaksınız*[93]*."* diyerek belirtmiştir.

Şükretmek amacıyla yapılan bu törenlerde kişi kanlı kurban sunularının yanında zeytinyağıyla yoğrulmuş pideler, üzerine zeytinyağı sürülmüş mayasız yufkalar ve iyice karıştırılmış ince undan yağla yoğrulmuş mayasız pidelerde sunmaktaydılar. Kâhin bunları sunağın üzerinde yakacaktır. Esenlik kurbanlarında genel anlamda karşımıza çıkan ritüelinde kanlı kurban ritüelleri olduğu bilinmektedir. Harun soyundan gelen kâhinler aracılığıyla Tanrı'ya buluşma çadırında şükredilir. Kâhin kurbanlık davar ya da sığırın üzerine elini koyup onu Buluşma Çadırı önünde keserler ardından kanı sunağın (Altarın) her yanına dökerlerdi.

Sununun etleri içinde; "*RAB için esenlik kurbanı keseceğiniz zaman kabul edilecek biçimde kesin. Kurban eti kestiğiniz gün ya da ertesi gün yenecek. Üçüncü güne kalan et yakılacaktır, Üçüncü günü yenirse iğrenç sayılır*[94]." buyurur. RAB için bu sunuda yakılarak sunulmalı ve RAB' be hoş koku sağlanmalıdır. Kurbanın tüm yağları da RAB' be aittir. Bu kutsal töreni her yerde tüm kuşaklar boyunca bu kural hep geçerli olacağını belirtmiştir.

2.2.5.4. Günah Sunusu

Yahudi toplumunda yapılan sunuların genel anlamda bireysel olarak sunulduğunu görmekteyiz. Günah sunusu da bu mantıkla gelişen sunu çeşitlerinden birini oluşturmaktaydı. Diğer sunu çeşitlerinde olduğu gibi Tanrı her çeşit günaha karşı veya bilmeden işlediği kötü bir eyleme kefaret olması açısından kusursuz bir kanlı kurbanı kesme ve ardından yakma ibadetine gidilmiştir. Bu günah sunularını her zaman ki gibi Harun soyundan gelen kâhinler

[93] Eski Ahit, Levililer 22/21-22
[94] Eski Ahit, Levililer 19/5-7

tarafından ellerini sununun üzerine koymuş bir şekilde Tanrı'nın huzurunda hayvanları boğazlayacaklardır. Bu kutsal tören Buluşma Çadırında Tanrı'ya sunulacaktır.

Kurbanın etlerini Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak için yakmalık sunu olarak kullanacak, kanını ise kutsal sunağın çevresine dökecek, hayvanın yağı da esenlik kurbanında olduğu gibi yine RAB' be ait olacaktı. Günah sunusunda ayrıca günahı işleyen kişilerin farklı olmasının yanında kanlı günah sunularının da sığır, teke, kumru veya güvercin olabileceği görülmüştür[95]. Sunularında kurbanların yanında ince un ve zeytinyağı kurbanın üzerine serpilerek günah sunusu tamamlanır. Kâhin ise RAB için yakılan sunuların üzerinde hepsini sunakta yakacak. Kişinin günahını bağışlatacak ve kişi bağışlanacaktır[96].

2.2.5.5. Suç Sunusu

Yahudilerce Suç, kutsal kitaplarınca yazılmış olan herhangi kuralın ihlal edilmesi bile suç teşkil etmekteydi. İşlemiş oldukları günahlarına kefaret olarak Eski Ahit'te suç sunusu olarak yer almıştır. Bu durum Eski Ahit'te açık bir şekilde ifade edilmektedir. "*Eğer biri RAB' be adanmış nesnelere el uzatır, bilmeden günah işlerse, suç sunusu olarak RAB' be küçükbaş hayvanlardan kusursuz bir koç getirmeli*[97]." şeklinde buyurur. Eski Mezopotamya ve Sami geleneklerinin devamı olarak Yahudilik içerisinde de küçükbaş hayvanın daha makbul olduğu yönünde kanıksama devam etmektedir.

Kâhinin özel bir konumu devam ettirilmiş ve Eski Ahit'te geçtiği şekilde onlar içinde ayrı bir sunu istenmiştir. "*Adanmış nesneler konusunda işlediği suçun bedelini ödemeli ve beşte birini üzerine ekleyip kâhine vermelidir*[98]." şeklinde de belirtildiği üzere kâhinlerin toplumsal konumları bir kez daha vurgulanmıştır. Suç sunusunda kurbanların üzerine günah ve esenlik sunularında olduğu gibi un ve zeytinyağı konulması geleneği devam etmiştir. Tıpkı diğer sunu kurallarında olduğu gibi Suç sunusu içerinde de Buluşma Çadırı önünde kurban boğazlanır ve kanı kutsal sunağın çevresine dökülür. Harun soyundan gelen kâhinlerce yakmalık sunudan kalan kısımları yenilmekteydi. Son olarak ise Kâhin aracılığıyla Tanrı'nın huzurunda onun günahını bağışlatacak, işlediği suç ne olursa olsun kişi bağışlanacaktır[99].

[95] Eski Ahit, Levililer 5/7-8
[96] Eski Ahit, Levililer 4/35
[97] Eski Ahit, Levililer 5/14-15
[98] Eski Ahit, Levililer 5/16
[99] Eski Ahit, Levililer 6/7

2.2.6. Takdim Ediliş Şekline Göre Kurban

Kurban ritüelleri bütün coğrafyalarda her şeyden önce takdim etme işini ve şüphesiz nesnel olarak bizzat takdim edileni gösterir. Ayrıca Kurban, Tanrı'ya sadakatin bir işareti olarak bir sunak üzerinde tamamen veya kısmen imha edilen herhangi bir takdime, hayvan veya sebzedir. Bu yüzden kesinlikle emin olunan şey şudur ki, kurban ve takdimlerin insanla tanrı arasında bir temas kurma veya haberleşme vasıtaları olduklarına inanılmıştır[100].

Kurban ibadeti diğer dinlerde olduğu gibi Yahudi dininde de önemli bir yer tutmaktadır. Bunun asıl sebebi ise, kurban ibadetine, Eski Ahit'in farklı bölümlerinde çok geniş çapta yer verilmiş olmasıdır. Eski Ahit'in birçok bölümünde kurban ibadeti emredilmekte ve bu ibadetin nasıl yerine getirileceği de ayrıntılarıyla açıklanmaktadır[101].

Yahudi dini inancında kurbanları takdim ediliş şekil ve amacına göre şu başlıklar altında incelenebilir:

1. Ateşte Yapılan Kurban
2. Komünyon Kurbanları
3. Kefaret Kurbanları
4. Takdimeler

2.2.6.1. Ateşte Yapılan Kurban

Yahudi dini inancında Olah, yakılan anlamına gelmektedir. Buradaki esas amaç RAB' be sunulacak kurbanın sunak üzerinde yakılması ve yükseltilmesidir. Özellikle takdim edilen sununun maddi anlamda gökyüzüne doğru yükseltilmesi ve Tanrı'ya ulaştırılmasıdır. Olah ritüellerinin çok erken bir döneme ait olabileceği ve Yahudi tarihi boyunca yaygın olduğu görülmektedir. Bu törenlerin karakteristik özelliği kurbanın tamamının sunakta yakılması ve onu sunan kişiye hiçbir şeyin geri verilmemesidir.

Yakmalık sunu olarak kurban edeceğimiz hayvanı Eski Ahit şu şekilde tanımlar; "*Eğer yakmalık sunu sığır veya davar yani koyun ve keçi sunmak istiyorsa, sunusu kusursuz ve erkek*

[100] Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban. (A. Güç, Dü.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), 586.

[101] Düzbayır, Bilal (2013). Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban ve Kurbanın Hükmü. *Yüksek Lisans Tezi*, s.6. Adana: Çukurova Üniversitesi.

olmalı[102]*."* Bir diğer kısmında ise yakmalık kurban için uygun olmayan hayvan özelliklerini belirtir; "*Kör, sakat, yaralı, yarası irinli, kabuklu ya da uyuz bir hayvanı RAB' be sunmayacaksınız.*[103]." Kuşlardan ise kumru ve güvercine de yakmalık sunularında izin verilmiştir. Kurbanın boğazlanması işlemini bu kez kâhinler değil kurbanı sunanın kendisi elini kurbanın üzerine koyarak yapacaktır. Kurbanı boğazlamanın şartı ise sadece dinen temiz olmasıdır. Bir sonraki törensel işlem rahiplerindir.

Rahipler ise kurbanın kanını kesilen sunak çevresine dökerler[104]. Yine Eski Ahit'te şu şekilde belirtilir; "*Çünkü canlılara yaşam veren kandır. Ben onu size sunakta kendinizi günahtan bağışlatmanız için verdim. Kan yaşam karşılığı günah bağışlatır*[105]." Ateşle yapılan kanlı kurban sunularının yanında ekmek ve şarap takdimi gibi kansız kurban uygulamaları da görülürdü[106]. Bütün Olah ritüelleri ve yakılmış olan takdimlerin temel düşüncesinde her şeyi RAB' be verme ve yakınlaşma amacıyla yapılmışlardır. Ateşte yapılan sunular aynı zamanda Yahudi dini inancında en yüce tapınma fiilini gösterir.

2.2.6.2. Komünyon Kurbanları

Komünyon kurbanları genel hatları ile yakmalık sunu özellikleri ile benzerlik göstermesine karşın bazı durumlarda birbirinden ayrılır. Barış veya selamet, adak ve gönüllü sunular komünyon kurban kapsamındadır. Yakmalık sunuların farklarından biri de sunulmuş kurban Tanrı, kâhin, kurbanı sunan kişi, ailesi ve arkadaşları arasında paylaşılır. Aynı zamanda bu sunu çeşidi bütün yakmalık sunuları kapsamamaktadır. Kurban kriterleri bakımından da Olah ritüellerine benzerlik gösterir.

Kurbanı kesecek kişi dini bakımdan temiz olmalı ve kurbanlık hayvanda kusursuz olmalıydı. Kurbanı boğazladığı andan sonraki ritüeller tamamıyla kâhinler ile gerçekleştirilmekteydi. Adak, şükran veya gönüllü takdime olarak sunulacak kurbanların uyulması gereken özelliklerini Eski Ahit'in Levililer kısmında ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

---

[102] Eski Ahit, Levililer 1/3-10
[103] Eski Ahit, Levililer 22/22
[104] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.42. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

[105] Eski Ahit, Levililer 17/11
[106] Eski Ahit, Levililer 2/9

Komünyon kurbanları diğer kurban sunuş şekillerinden farklı olarak Tanrı, kâhin ve sunan kişi tarafından paylaşılan bir kurbandır. Diğer kurban ritüellerinde olduğu gibi hayvanın kanı ve yağı tanrıya sunulurdu. Bunun temel sebebi kanın ve yağın yaşamı temsil ettiği düşüncesiydi. "*Kâhin bütün bunları sunağın üzerinde yakacak. Yakılan yiyecek sunusudur bu. Kokusu Tanrı'yı hoşnut eder. Yağın tümü RAB' be aittir. Hayvan yağı ve kanı yemeyeceksiniz. Yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca bu kural hep geçerli olacak*[107]." belirtildiği üzere kan ve yağın önemini vurgulamıştır.

Kâhinler için de, "*Esenlik ve şükran kurbanlarınızın sağ budunu bağış olarak kâhine vereceksiniz*[108]." Kurbanı sunan kişi de temiz olmak şartıyla kurban etini misafirleriyle yiyebilir. Komünyon kurbanı Tanrı ile kurban edilen hayvanın etini yiyen insanlar arasında bir akrabalık bağı meydana getirir[109]. Hayvanın etinde ve kanında bulunan yaşamın paylaşılması anlamına gelmekteydi.

2.2.6.3. Kefaret Kurbanları

Yahudi dini inancında kefaretlerin sunulma günü ve sunuların şekli vardır. Kefaret kurbanlarının altında yatan temel sebep kişinin kendisini peşin hükümle suçlu olarak saydığı ve bu suçunu affettirmek amacıyla yapılan ritüellerin genel ismidir. Yom Kippur Yahudiler için en kutsal ve dini ağırlığı yüksek olan bir gündür. İbranice "Yom" gün demektir. "Kippur" ise günah ve saklamak gibi anlamlara sahiptir, böylece kefaret verme olarak anlaşılır. Bu nedenle, Yom Kippur, "Kefaret Günü" demektir[110].

Bir bağışlanma günü olarak kefaret Eski Ahit'te; "*RAB Musa'ya şöyle dedi: Yedinci ayın onuncu günü günahların bağışlanma günüdür. Kutsal bir toplantı düzenleyeceksiniz. İsteklerinizi denetleyecek, RAB için yakılan sunu sunacaksınız. O gün hiçbir iş yapmayacak. Çünkü RAB huzurunda, günahlarınızı bağışlatacağınız bağışlanma günüdür*[111]." diyerek belirtilir. Bu törenler Yahudilikteki on pişmanlık gününü betimler. Bu günlerde insan dini

[107] Eski Ahit, Levililer 3/16-17

[108] Eski Ahit, Levililer 7/32

[109] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.43. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

[110] *Yom Kippur*. (2017). (Creative Commons Atıf-Benzer Paylaşım Lisansı) 18,5 2017 tarihinde Wikipedia: https://tr.wikipedia.org/wiki/Yom_Kippur adresinden alındı

[111] Eski Ahit, Levililer 23/26-28

sorumluluklarını yeniden gözden geçirir, Tanrı'ya ve diğer insanlara yaptığı yanlışlar için af diler. Bir diğer ayinle ilgili sunu ise Yom Kippur arifelerinde kutlanan "kefaret etmek" anlamına gelen Kaparot törenleridir. Kefaretini sunan kişi, tavuğu veya bir demir parayı kafasının üzerinde üç kere çevirerek günahlarının sembolik olarak tavuğa veya paraya geçtiğini düşünülmekteydi. Bu ayinden sonra da tavuk kesilerek yakılır ve para fakirlere verilir.

Yahudilikte bir başka kefaret kurbanları ilişkin yasa da Hattah (Günah sunusu) ve Asham (Suç sunusu) uygulamalarıdır. Genel hatlarıyla Asham, komşuya veya diğer insanlara karşı işlenmiş suçları ve Hattah ise Tanrı'ya karşı işlenmiş suçları belirtmek için kullanılmıştır. Hattah ritüellerini diğer bir özelliği ise normal halkın katılımı yanında rahip ve idarecilerinde katılmasıydı[112].

Ekonomik gelire göre kurbanların çeşidi değişse de kusursuz ve erkek olması önemli bir özelliğiydi. Eğer kişi çok fakirse kumru veya güvercin sunabilirdi. Diğer dini merasimlerde olduğu üzere kurbanlık hayvan Buluşma Çadırında boğazlanacak ve kanı sunağın çevresine kâhinler tarafından dökülecektir. Hayvanın diğer kısımlar ise yakılarak RAB' be hoş koku sağlanırdı. Böylece insanların veya kâhinlerin Tanrı'ya karşı sorumlulukları az da olsa hafiflemiş olmaktaydı.

2.2.6.4. Diğer Takdimeler

Olah, Komünyon ve Kefaret kurbanlarının ardından Minha (yiyecek takdimi) Eski Ahit'te kullanılmış genel terimdir. Minha, İbrani dilinde hediye, armağan veya vergi anlamına gelmekteydi. Yine Eski Ahit'in Levililer kısmında dini merasim çeşitli takdime türlerini birbirinden ayırt eder ve minha'nın hububat sunusu olduğunu gösterir[113].

Minha esasında un ve şarapla yapılan bir takdimedir. Bu takdimler nasıl olması gerektiği hakkında Eski Ahit'te "*RAB' be sunacağınız tahıl sunularının hiçbirine maya katılmamalı. Çünkü RAB için yakılan sunu içinde hiçbir zaman maya ya da bal yakılmamalı*[114]." ve "*Tanrı'yı sizinle yaptığı antlaşmayı simgeleyen tuzu tahıl sunularından hiç eksik*

[112] Eski Ahit, Levililer 4/1-4

[113] Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban. (A. Güç, Dü.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(7), 586.

[114] Eski Ahit, Levililer 2/11

etmeyeceksiniz. Bütün sunularınıza tuz katacaksınız[115]." şeklinde geçer. Bunların yanında Huzur takdimleri mayasız ekmek ve Buhur takdimleri ise buhar tütsü ve güzel koku şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu ritüeller kefaret günleri yapılabilmekteydi. Zamanı belli olmaksızın Tanrı'ya kendini affettirmek amacıyla çok çeşitli sunular karşımıza çıkmaktadır. Barış sunusu, selamet sunusu, doğum sunusu, hastalık sunusu, evlilik sunusu, zina yapanın sunusu vb. daha birçok şekliyle karşımıza çıkmaktadır.

[115] Eski Ahit, Levililer 2/13

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FENOMENOLOJİK BOYUTLARI AÇISINDAN YAHUDİLİKTE KURBAN

3.1. Habil ve Kayin'in Sunduğu İlk Kurban

İnsanlık tarihi boyunca en eski kavimlerden günümüze kadar kurbanın tarihçesini ve ilklerini tam anlamıyla eksiksiz bir şekilde saptamak neredeyse olanaksızdır. Bununla birlikte kanlı ve kansız kurbanın altında yatan teme sebebinde Tanrı'ya yakınlaşmak, af dilemek veya şükran belirtisi olarak görülmekteydi. Yahudilikte Kurban ritüellerini fenomenolojik açıdan düşündüğümüzde karşımıza Eski Ahit'teki ismi geçen insanların kurban kesme ve sunma törenlerini görmekteyiz. Türkçeye görüngübilim olarak geçen fenomenoloji, bilincin verilerini inceleyerek özü görüleme yöntemi veya özlerin araştırılması manasını taşır[116].

Kurban ilk olarak ilk kez hangi dönemde kullanıldığı tam olarak belirlenmemişse de eldeki yetersiz belgeler, mezar ve ölü gömme adetlerinin ilk kez izlendiği Homo Neanderthalensis'ten bu yana uygulamaların devamı ettiği yönündedir[117]. Bilimsel olarak kurban fenomeninin nasıl, nerede, kiminle ve hangi kurban türüyle başladığı yolundaki arayışlar süre dursun bütün ilahi dinlerde ilk kurbanın, Adem'in oğulları Habil ve Kayin (Kabil) ile başladığına dair genel bir kabul vardır[118].

Semavi dinlerin en eskisi olan Yahudi dini inancında ve Eski Ahit'te ilk bölümü olan Yaratılış kısmında ilk kurban olgusunun Âdem ile Havva'nın çocukları olan Habil ve Kayin'in tarihte RAB' be kurban sunan ilk kişiler olarak karşımıza çıktığını görürüz. Bir benzeri olan çok daha eski tarihli olan bu mitosu Sümerliler'e ait Dumuzi ve Enkimdu mitosudur. İbrani "Habil ve Kayin" öyküsünün bir yankısını gördüğümüz bu durum Eski Sümer ve İbrani yaşamlarındaki benzerliklerle birlikte çoban ve çiftçi arasındaki çok eskiye dayanan bir rekabeti de anlatmaktadır. İnanna (İştar) bir koca seçmek üzere tercihini Çoban Tanrı Dumuzi

[116] Husserl, Edmund (2003). *Fenomoloji Üzerine Beş Ders* (H. Tepe, Çev., s. 33). içinde Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

[117] Armutak, Altan (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine Bİr İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 30*(2), s.170.

[118] Özkan, Ali Rafet (2003). A. R. Özkan içinde, *Dinlerde Kurban Kültü* (s. 23). Ankara: Akçağ Yayınları.

ile Çiftçi Tanrı Enkimdu arasında yapacaktır. İnanna'nın erkek kardeşi olan Güneş Tanrısı olan Utu, Dumuzi'nin İnanna'nın eşi olmasını istemesine karşın İnanna'da Enkimdu'yu tercih etmektedir. Dumuzi İnanna'ya kendisi seçmesinin yanında Enkimdu'nun verebileceğinden çok daha fazlasına sahip olduğu söyler. Enkimdu Dumuzi'yi bu kararından vazgeçirebilmek için armağanlar öne sürmesine ve kurbanlar sunmasına rağmen Dumuzi kararlılığını sürdürür. Bu kararında başarıya ulaşmış olacak ki daha sonraki birçok mitosta Dumuzi'yi İnanna'nın eşi olarak görülmüştür.

Eski Ahit'te ise *"Havva hamile kaldı ve önce Kayin sonra Habil'i dünyaya getirdi. Habil çoban oldu, Kayin ise çiftçi. Bir gün Kayin toprağının ürünlerinden RAB' be sunu getirdi. Habil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil ve sunusunu kabul etti. Kayin'in sunusunu ise reddetti. Kayin bu duruma çok öfkelendi ve tarladayken kardeşi Habil'i öldürdü*[119]*."* şeklinde belirtir. Sıra İbrani mitoslarına incelememize geldiğinde, "Kayin ile Habil" mitosunun bugünkü biçiminin temelinde, birçok eski mitos katmanının yattığını göreceğiz; dolayısıyla Dumuzi'nin çiftçi tanrının armağanlarının hiçbirini kabul etmemesinin, Yehova'nın, Kayin'in tarım ürünlerinden oluşan adaklarını reddetmesinin temelini oluşturmuş olabileceği söyleyebiliriz[120]. Her iki mitos örneğinde de görüldüğü üzere çoban olgusunun çiftçi olgusunun önüne geçmesidir. Bir başka önemli olgu ise Yahudi dini inancında kurbanın başlangıcı olduğu öğreniriz. Fakat kurban sunu şeklini ve törenin yapılmadığını görmekteyiz. Bu da o dönemde henüz bir kurban uygulamasına gidilmediğini gösterir.

3.2. Nuh'un Kurbanı

Eski Ahit'te belirtildiği üzere Kayin kardeşini öldürmesinin ardından babası Âdem'den ayrılır. Başka topraklar üzerinde yaşamaya başlar ve soyunu devam ettirir. Adem'in soyu Nuh'a kadar devam eder. Nuh Tufanıda, Habil ve Kayin gibi orijinal bir hikâye değildir. Tufan hadisesine Sümer ve Babil yazıtlarının kaynaklık ettiğini aynı zamanda bu dini olay örgüsüne yine Mezopotamya halklarının ev sahipliği saptığını görmekteyiz. Eski Ahit'te ismi zikredilen Nuh ve Tufan olayının bir benzerini Sümer Mitlerinde görmekteyiz. İki mitosunda ortak yanı Tanrıların insanlığı yok etmeye çalışmalarıdır. 1872 yılında Ninive'de (Irak) yapılan kazılar sonucunda arkeologlar tarafından Asur Kralı Asurbanipal'in kütüphanesi

[119] Eski Ahit, Yaratılış 4/1-8

[120] Hooke, Samuel Henry (1993). *Ortadoğu Mitolojisi-Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları* (Alaeddin. Şenel, Çev., s. 36). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

içindeki bir tablette aynı hikâye okunulmuştur. Sümer mitolojisindeki bu hikâyeye göre İnsanlar öyle çoğalmıştı ki tanrılar bu gürültüden rahatsız olmaktaymış. Bunun üzerine Tanrılar bir tufan yaratarak herkesi yok etmeyi planlıyorlardı. Bilgelik Tanrısı Enki bu duruma çok üzülüyor ve Utnapiştum'a seslenerek Tanrıların tufan yapmaya karar verdiğini ve bunun üzerine bir gemi yapmasını söylüyor. Geminin tarifini vererek, yedi günde tamamlamayı başarıyor. Gemi yapıldığı sıralarda çeşitli hayvanlar kesiliyor ve şaraplar içiliyordu. Utnapiştum geminin içerisine ailesini ve doğadaki hayvanlardan dolduruyor. Geminin kapısı kapanır kapanmaz şiddetli bir yağmur başlıyor[121]. İfadesiyle devam ediyor.

Eski Ahit'te bundan farklı değildir. "*RAB baktı, yeryüzündeki insanların aklı fikri hep kötülükte. İnsanı yarattığına pişman oldu. Yarattığım insanları ve hayvanları yeryüzünden silip atacağım*[122]*."* Hemen ardından Tanrı bu kuşak içerisinde yalnızca Nuh'u doğru bulduğunu söyleyerek bu felaketten kurtulması için ondan bir gemi yapmasını ve içerisini ailesi ve gelinleri birlikte çok çeşitli hayvanlarla doldurması gerektiğini söyler[123]. Sonunda tufan başlar ve yüz elli gün içinde gemidekiler hariç herkes yok olur. Yüz elli günün ardından sular yavaş yavaş çekilmeye başlamasıyla Ararat dağına oturur. Tanrı Nuh'a tekrar seslenir; "*Kendinle birlikte aileni ve bütün canlıları çıkar. Üresinler, verimli olsunlar, yeryüzünde çoğalsınlar*[124]."

Nuh Tufan olayının ardından Tanrı'ya şükranını belirtmek için sunak üzerinde bir kurban keser. Bunun neticesinde "*Nuh RAB' be bir sunak yaptı. Orada bütün temiz sayılan hayvanlarla yakmalık sunu sundu. Güzel kokudan hoşnut olan RAB İnsanları yeryüzünden bir daha lanetlemeyeceğim*[125]." diyerek sunuyu kabul etmiştir. Buradan sonra iki temel fikir öne çıkıyor Bunlardan ilki kurbanın yalnızca hayvan oluşu ve bir sunak aracılığıyla sunulması ve ikincisi Kurbanın yakmak suretiyle sunulmasıdır. Daha önceki Habil ve Kayin kıssasında sunulan kurbanın çeşidini, hangi şekilde ve nerede olduğu belirtilmediği için ilk defa Nuh'un kurbanında dini törenlerin kökeninin yapıldığı görüyoruz. Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşadı ve toplamda dokuz yüz elli yıl yaşamıştır. Nuh'un ölümünden sonra oğulları Ham, Sam ve Yafet insan ırkının devamını getirmiştir.

---

[121] Çığ, Muazzez İlmiye (1995). Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümerdeki Kökeni. *Sümer Dini* (s. 20). içinde İstanbul: Kaynak Yayınları.

[122] Eski Ahit, Yaratılış 6/5-7
[123] Eski Ahit, Yaratılış 6/18-20
[124] Eski Ahit, Yaratılış 8/17
[125] Eski Ahit, Yaratılış 8/21

3.3. İbrahim'in oğlu İshak'ı Kurban Edişi ve İnsan Kurbanı

Nuh'un oğullarının ardından İnsan ırkı İbrahim'e dayanmış ve Tanrı insanlığa yön vermesi için İbrahim'i görevlendirmiştir. Eski Ahit'in birçok bölümünde de ayrıca Musa kendini İbrahim'in soyuna dayandırır, onu insanlığın ortak atası sayar. Günümüzde kutsal kitaplarında da geçtiği üzere İbrahim insanlığın ortak atası sayılmıştır. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban edişinin temelinde yine Mezopotamya ve Sami kavimleri yer edinmiştir. Bu toplumlarda daha çok hayvanı yapılmaktayken bazı Sami yöneticilerinin bir tehdit anında kendi oğullarını Tanrı'ya sundukları görülmüştür. Bu şekilde kurban sunusu olan çocuklar gizemli bir şekilde törenleri gerçekleşiyordu.

Samiler arasında çocuklarını kurban etme geleneği yalnızca krallara ait değildi. Salgın hastalık, kuraklık ya da savaşta yenilme gibi büyük felaket günlerinde Fenikeliler en sevdikleri çocuklarından birini Baal'e(Yağmur ve Fırtına Tanrısı) kurban ederdi[126]. Eski Ahit'te İbrahim'in çocuklarından İshak ilk karısı Sara'dan, diğer oğlu İsmail de cariyesi Hacer'den doğmadır. Tanrı daha önceden İbrahim'in soyunu sürdüreceğine söz vermiştir; "*Sara ne derse onu yap. Çünkü senin soyun İshak'la sürecektir. Cariyenin oğlundan da bir ulus yaratacağım, çünkü o da senin soyun*[127]." Daha sonra Tanrı İbrahim'den imanını denemek için oğlunu kurban etmesini istedi.

Eski Ahit'te bu olayı bütün detaylarıyla belirtmiştir; "*Tanrı, İshak'ı sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git. Orada sana göstereceğim dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun. Yakmalık sunu için odunları aldıktan sonra üçüncü gün gideceği yeri gördü. Odunları İshak'a yükledi, ateş ve bıçağı da kendisi aldı. Tanrının kendisine belirttiği yere varınca İbrahim bir sunak yaptı, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların üzerine yatırdı. Onu boğazlamak için uzanıp bıçağı aldı. Ama RAB göklerden melek indirerek çocuğa dokunma dedi. Ona bir şey yapma, şimdi Tanrı'dan korktuğunu anladım ve biricik oğlunu benden esirgemedin. Onun yerine çalılara takılan bir koçu yakmalık sunu olarak sundu*[128]." Bu olayın ardında Tanrı tarafından İbrahim'e soyunu göklerdeki yıldızlar kadar çoğaltacağını söz vermiştir. Ancak bu durum Yahudi dini inancında daha önce böyle bir durum olduğunu göstermez. Daha eski dönemlerde Yahudilerde insan kurbanı nadir olsa da görülmüştür.

[126] Frazer, Sir James George (1991). Altın Dal. *Dinin ve Folklörün Kökleri I* (M. Doğan, Çev., s. 229). İstanbul: Payel Yayınevi.

[127] Eski Ahit, Yaratılış 21/12-13

[128] Eski Ahit, Yaratılış 22/2-13

3.4. Musa'nın Kurbanı ve Fısıh Kültü

Musa'nın Tanrı'ya kurban sunması İsrail oğulları ile birlikte Kızıldeniz'i aşıp Mısır'dan kurtulmalarının ardından Tanrı tarafından Musa'dan istenilen kurban ritüeli vardır. Fısıh kavramı Yahudi halkınca Musa tarafından Mısır'dan çıkışı adı altında kutladıkları bayramın başlangıcı olarak kabul edilir. İbranilerde her ne kadar Eski Ahit'te bu bayramı Mısır'dan çıkışın anısına kutlandığı söylese de esasında bu ritüelde yine kökenini farklı kavimlerden almıştır. Fısıh İbranilerin çok uzun yıllar önce kutladığı çoban halklara ait ilkbahar bayramı ile Kenan ülkesinden alınan mayasız ekmek bayramının birleştirilmesi ile oluşan bir bayramdır[129]. Özellikle mayasız ekmek törenleri Kenanlılar tarafından yeni yıla girerken önceki seneden kalan her şeyin yok edilmesi anlamını taşımaktaydı. Yeni bir maya yapılana dek ekmek mayasız pişirilip yeniliyor, önceki yıllardan kalan her şey kutsallığını bozacağı düşüncesiyle atılıyordu.

Eski geleneklerden İbrani toplumuna geçen Musa ve Fısıh Kültü kavramı Eski Ahit'in Mısırdan Çıkış kısmında ise ayrıntılı bir şekilde nedenini, nasıl, ne zaman yenileceğini ve kurban olarak hangi canlıların sunulacağını aktarır. Ayrıca "*Tanrı Mısır'da bulunan Musa'ya ve Yahudi halkına şöyle der; O gece Mısır'dan geçeceğim Hem insan hem de hayvanların bütün ilk doğanlarını öldüreceğim. Mısır'ın bütün ilahlarını yargılayacağım. Ben Rabbim, bulunduğunuz evlerin üzerinde kan sizin için belirti olacak, kanı görüce üzerinizden geçeceğim. Mısır'ı cezalandırırken size hiçbir zarar gelmeyecek. Bu gün sizin için bir anma günü olacak, Bugünü Rabbin Fısıh Bayramı olarak kutlayacaksınız. Gelecek kuşaklarınız boyunca sürekli bir kural olarak bugünü kutlayacaksınız. Hemen gidin ve aileleriniz için kendinize davarlar seçip Fısıh kurbanı olarak boğazlayın. Gece yarısı RAB Mısır'daki bütün insanların ve hayvanların ilk doğanlarını öldürdü. Büyük bir feryat koptu. Çünkü ölüsü olmayan ev yoktu*[130]." konunun önemini açıklar.

Bir başka kısmında Fısıh bayramının nasıl kutlanacağı hakkında da bilgi içerir. RAB Mısır'da Musa'ya aracılığıyla şunları iletir; "*Koyun ya da keçilerden seçeceğiniz hayvan kusursuz, erkek ve bir yaşında olmalı. Hayvanın kanını alıp, etin yeneceği evin yan ve üst kapı sövelerine sürecekler. O gece ateşte kızartılmış et, mayasız ekmek ve acı otlarla yenmelidir. Bu Rabbin Fısıh kurbanıdır*[131]." Şeklinde tören kurallarına uyulmasını istemiştir. Tanrı'dan

[129] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.63. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

[130] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 12/12-30

[131] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 12/5-11

Yahudi halkına mesaj ileten Musa'nın da kurbanı kestiği şu şekilde yer almaktaydı; "*Sonra birlikte Mısır kralına gidip, İbranilerin Yahve bizimle görüştü diyeceksiniz. Şimdi izin ver, Tanrınıza kurban kesmek için çölde üç gün yol alalım*[132]." Takdime olarak nelerin sunulabileceği sıklıkla anlatılır, ayrıca yine bu dönemde Harun soyundan gelenlerin Tanrı tarafından kurban törenlerine hizmet etmesi için seçilirler.

Mısır'dan çıkışlarının üzerinden henüz fazla bir zaman geçmemiş olması ve Mısır'da böyle bir sistemin varlığı bizi Yahudilerin kâhinlik kurumunu buradan almış olma ihtimali üzerine düşündürür[133]. Önceleri kurbanın hangi amaçlara bağlı olarak sunulduğu çok açık değilken, Musa devrinde suç sunusu, hoş koku sunusu, ateşte yakılan (olah) sunu gibi kavramlar açıklanmaya ve kurbanda sunma ritüellerindeki çeşitlenmeler artmıştır[134].

3.5. İlk Ürün, ilk Doğan Sunuları ve Diğer Takdimeler

Yahudilikte ilkel kabile dinlerinde olduğu gibi ilk mahsul, ilk doğan çocuk ve ilk doğan hayvanın takdim edilme geleneği mevcuttur. Yahudi dini inancında ilk mahsul veya meyvenin ve sürüde doğan ilk yavrunun, Tanrı'ya takdiminin bir şükran ifadesi olmasının yanında bereketin de artmasına bir vesiledir[135]. İlkel insanın din kavramına bakış açısı o günlerden temelini atmaktaydı. Yine bugünkü gibi dinlerin ve kurbanın en temel kavramı olan "ben sana vereyim, sende bana ver" mantığına dayanır.

Yeryüzünde görmüş olduğu bütün varlıkların kaybolacağı korkusuna kapılan insanoğlu kendinden üstün güce bir şeyler sunması gerektiğini düşünmüştür. Bu korku gücün dağılması, insanın dünya varlıklarına müdahalesiyle gerçekleşince doruğa varır. İlk meyvelerin toplanması ve hasat gibi durumlarda "ilk meyveler" diye bilinen sungular, onlarda işleyen güçle insanı uzlaştırmak ve onları tehlikesizce kullanabilmesi, insana izin verilmesini sağlamak için sunulurdu[136]. Yapılan tüm bu sunuların hangi şekillerle veya törenlerle

---

[132] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 3/18

[133] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.19. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

[134] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 29/1-46

[135] Feyizli, Tahsin (1993). İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. *Öğretmen Yazarlar Dizisi* (s.104). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

[136] Eliade, Mircea (2003). *Dinler Tarihine Giriş* (L. Arslan, Çev., s. 337). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

sunulduğu bilinmemektedir. İlk doğan çocukların kurban edilmesi, ilk ürünün daha bol olması için tanrıya ait olduğu düşüncesinden doğduğu da ileri sürülmüştür.

Tanrı'nın hakkı adı altında bu anlayış bütün ilkellerde gözlemlenmiştir. Toplanılmış ilk mahsulün güçlü bir kutsal varlığa sunularak ertesi sene kutsalın ürünü aynı bollukta vermesi beklenir, böylece var olan düzenin devamlılığı bu yöntemle sağlanmış olur. Ayrıca bu yöntemle sadece kutsal güce saygısızlık yapılmamış olur aynı zamanda ona şükranları da sunulmuş olurdu. Ürün önce kutsala bağışlanır sonra da kalan ürünler insanların kullanabileceği hale gelirdi. Daha çok ilk mahsul kurbanın kökenini ve nedeni ilkel zihniyetin bir özelliğinde, yani herhangi bir şeyi ilk defa yapmak veya herhangi bir olaylar zincirinin ilki karşısında bulunmak, yeni bir hayat şartına girmek, evlenmek, kadınlık ve erkeklik yaşına basmak vb. gibi her yeni şeyin kutsal ve tabu telakki edilmesinde aranmalıdır[137].

Gerek ilkel kabilelerde de gerekse Yahudi dini inancında sunulan varlıkların Tanrı'nın tükettiğine inanılmaktaydı ve bütün sunu ritüelleri de bunu kanıtlamaya yeterliydi. Buna benzer birçok ilk sunularına Yahudilerin kutsal kitabı Eski Ahit'te rastlamaktayız. Yahudilerde sunular ya yakılır ya da libasyon şeklinde Tanrı'ya takdim edilirdi. Tüm bu törenler Yahudilikte kendi gözleri önünde maddi olan şeyleri kutsalın tükettiğine inanılan bir düşünce sisteminden ortaya çıkmıştır.

Eski Ahit İlk ürünler hakkında kesin hükmünü Musa aracılığıyla Yahudi halkına bildirisini "*Bütün ilk doğanları bana adayın. Yahudi halkı arasında insan olsun, hayvan olsun her rahmin ürünü bana aittir. İleride oğullarınız size bunun anlamı nedir diye sorduklarında, Firavun bizi salıvermemekte diretince, RAB Mısır'da insanların ve hayvanların bütün ilk doğanlarını öldürdü. İşte bunun için hayvanların ilk doğan erkek yavrularını RAB' be sunacaksınız. İlk doğan çocuklarınızın bedelini ise bir hayvanla ödüyoruz*[138]. " şeklinde vermekteydi. Verilen bu kısımda Yahudi halkından ne istendiği ve neden istendiğini açıkça dile getirmiştir.

Bu sunuların Tanrı'ya nasıl sunulacağını ise; "*İsrail halkına de ki: ilk yetişen ürününüzden bir demet kahine götüreceksiniz. Kabul edilmeniz için kahin demeti RAB' bin huzurunda sallayacak. Bu sunu RAB için yakılan sunu ve onu hoşnut eden olacak*[139]." Şeklinde Eski

[137] Aydın, Asiye (2005). Yahudilikte Kurban Fenomeni. Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, s.57. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

[138] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 13/1-15

[139] Eski Ahit, Leviler 23/10-13

Ahit'in ilk sunuların kurban törenleri hakkında detaylı bilgi vermekte olan Levililer kısmında belirtilmiştir. Eski Ahit'e göre Tanrı tarafından ilk sunuların kabul edilmesi daha önce belirtiğimiz gibi "Habil ve Kayin" kıssasında geçmektedir. Daha önce değindiğimiz gibi burada ilk doğan hayvanın, ilk ürünün, ilk doğan çocuğun kurban edilmesi motifini görüyoruz[140].

Son olarak yine kutsal kitapta İsrail halkının Musa aracılığıyla Tanrının çağrısına yanıt verdiğini "*Her yıl toprağımızın ve meyve ağaçlarımızın ilk ürününü RAB' bin tapınağına götüreceğiz. Kutsal yasaya uygun olarak, ilk doğan oğullarımızı ve hayvanlarımızı Tanrı'mızın tapınağına, tapınakta hizmet eden kâhinlere götüreceğiz. Hamurlu yiyeceklerimizin, kaldırdığımız ürünlerin, bütün ağaçlarımızın meyvelerinin, yeni şarabımızın, zeytinyağımızın ilkini RAB' bin tapınağının depolarına getirip kâhinlere vereceğiz. Artık RAB' bin tapınağını göz ardı etmeyeceğiz*[141]." şeklinde belirttiği üzere anlaşılmaktadır. Yahudi dini inancında Habil ve Kayin kıssasından bu yana ilk kurban sunuları her vakit görülen daimi bir kurban ritüeli olarak kalmıştır.

3.6. Sünnet

Sünnet kavramı birden fazla anlamı içerisinde barındıran bir geçmişe sahiptir. Genel anlamıyla diğer toplumlarda da görüleceği üzere Tanrı için insanın vücudunun bir parçasından vazgeçmesidir. Bu kavramın içerisine yalnızca erkek cinsel organından kopan parça değildir. Başka toplumlarda sünnet adı altında el, kol, burun, kulak vb. daha birçok uzvun tanrılara hediye olarak sunulduğu görülmüştür. Tanrılara sunulan hediyeler arasında en çokta penis sunulduğu görülmektedir. Çünkü penis dölleyici ve bereketi artırıcı amaçla sunulan hediyelerden birisiydi ve zaman içerisinde tamamının yerine onun bir parçasını almıştır.

Yahudi dini inancında sünnet kavramı Tanrı ile İbrahim arasındaki ahdin sonucunda oluşmuş bir kurban sunu şeklidir. Sünnet ritüelini Eski Ahit'teki kısımlar daha iyi vurgulamıştır; "*Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Seninle ve soyunla yaptığım antlaşma şudur; Aranızdaki erkeklerin hepsi sünnet edilecek. Sünnet aramızdaki antlaşmanın belirtisi olacak. Evinizde doğmuş yada satın alınmış bir köleler dahil sekiz günlük her erkek çocuk sünnet edilecek. Sünnet edilmemiş her erkek çocukta halkının arasından atılacak, çünkü antlaşmayı*

[140] Enginer, Gürbüz (1997). *Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (s. 94). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[141] Eski Ahit, Nehemya 10/35-39

bozmuş demektir[142].” Yine Eski Ahit’te yer alan bilgilere göre İbrahim Tanrı’dan bu haberi alır almaz oğlu İsmail ile aynı gün sünnet oldu, bu sırada İbrahim 99 ve oğlu İsmail ise 13 yaşındaydı. Yine sekizinci gün sünnet nedenine gelecek olursak, Eski Ahit’te şu ifadeler kullanılır; “*Bir kadın hamile kalıp erkek çocuk doğurursa, adet gördüğü günlerde olduğu gibi yedi gün kirli sayılacaktır. Çocuk sekizinci gün sünnet edilmeli*[143].”

Sünnet kavramı da diğer kurban törenlerinde olduğu gibi Yahudilere ait bir gelenek değildir. Bu kavram kökeninin diğer kurban ritüelleri gibi bilenemeyeceği belirtilir. Fakat ele geçen bulgular sonucunda, sünnetin Eski Mısırlılar yanında Eski Arabistan’da ve diğer birçok komşu kavimlerce uygulandığını gösterir[144]. Ancak Yahudi halkının çevresindeki bir çok kavmin sünnet adetini uyguluyor oluşu, bu adetin daha önce yerleşmiş topluluklarda karşılıklı bir etkileşim sonucu alınabileceği düşünülmüştür.

Kurbanların çeşitlerinde meydana gelmiş değişmeler, İlah fikrinin zamanla değişmesi sonucunda oluşmuştur. Yahudi dini inancında kan dökmeyi seven bir tanrı tasvirinden daha az kan isteyen bir Tanrı tasvirine doğru gidişi gözlemlenmiştir. Acımasızca kan peşinde koşan tanrıdan daha sonra insan kurban edilmesine karşılık da, sünnet olmayı istemekle yetinmeye başladı[145]. Daha sonraları ilahlar, insanın tamamen kurban edilmesi yerine bir parçası ile yetindiler. Bu durum insanın kurban edilmesine bir rumuz olarak kaldı. Sünnetle beraber hayvan kurban etme ve meyve takdim âdeti de devam etti[146].

Eski dönemlerde yaşayan kabile ve toplumlarında erginliğe ulaşma adına farklı törensel faaliyet gerçekleşirken, sünnet Sami kavimleri arasında erkeklerin topluma kabul edilmeleri için ritüel halini almıştır. Sünnet bu aşamalardan sonra ilk anlamını yani tanrılara hediye olmaktan çıkmıştır. Günümüzde olduğu gibi topluma kabul ediliş anlamıyla varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Yahudiler sünnet töreninde çocuğun adını koymaktadırlar.

---

[142] Eski Ahit, Yaratılış 17/6-14

[143] Eski Ahit, Levililer 12/ 2-3

[144] Buda, Hilmi Ömer (2003). *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler.* (Bekir Zakir Çoban, Dü.) İstanbul: İnsan Yayınları.

[145] Çelebi, Prof. Dr. Ahmet (1978). *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik.* (Ö. F.Harman, & Ahmet M.Büyükçınar, Çev.) İstanbul: Kalem Yayınevi.

[146] Feyizli, Tahsin (1993). İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. *Öğretmen Yazarlar Dizisi* (s. 92). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

SONUÇ

Araştırmalarımızın neticesinde gördük ki, kurban ritüeli insanlık tarihi kadar eski bir ibadet şeklidir. Kurban ibadetinin kutsal kitaplarda ve bilimsel çalışmalarda farklı sonuçlar ortaya çıkarmış olsa da geçmişten günümüze farklı anlayışlarla yer bulmuştur. Kurban sunma ritüelleri sadece tezimizin konusu olan Sami kavimleri, Sümerler ve İbranilerde sınırlı kalmayıp tüm dünya coğrafyasında birbirinden bağımsız bir şekilde üstün varlığa sunulmuştur. Tüm bu kurban sunularının temel amacı ise tanrıların hoşnutluğunu kazanmak amacıyla yapılmışlardır. Bu durumlar neticesinde kurbanı sunan kişinin ihtiyaçlarına göre de değişkenlik göstermiştir. Tanrı'ya kurban sunulmasının nedenleri arasında üstün varlığa şükran, felaketlerden korunma, ondan bir şey istemek, ilk ürünlerde Tanrı'nın hakkının olduğunu düşünmek, günah bağışlatmak veya dünya hayatında sorunsuz bir yaşam sürmek dileğiyle sunulmuşlardır.

Sümer ve Yahudi toplumunda kurbanlar kanlı ve kansız kurban ritüelleri şeklinde karşımıza çıkmaktaydı. Kansız kurbanların genelinde şarap, süt, bira, bitki ve bitki ürünlerinden elde edilen malzemeler kullanılmaktayken, kanlı kurban ritüellerinde daha çok ilk doğan koyun, keçi, sığır vb. hayvanlar sunuluyordu ve tüm sunuların kusursuz olması isteniyordu. Tarihte diğer kavimlerde insan kurban ettiklerini görmekteyiz. İnsan kurbanı Mezopotamya haklarında çok karşımıza çıkmasa da olağanüstü durumlarda sunulduğunu edinilen kaynaklardan öğrenilir. Bu uygulamaların altında yatan temel sebep ise tanrılarını somut bir varlık olarak düşünen Mezopotamya halkı, Sami kavimleri ve Yahudiler bu kurbanların Tanrı'ya ulaşacağını ve onların beslenme ihtiyacını karşılayacağını düşünüyorlardı. Özellikle Sümer ve İbranilerde Tanrı'ya ulaştırılmaya çalışılan bu kanlı ve kansız kurban törenleri din adamları aracılığıyla kutsal sunaklar üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Zaman içerisinde yakınında buluna farklı kavimlerle işbirliğine giren ve kültürel etkileşim içinde olan Yahudi halkı bazı kurban törenlerini kendilerine göre şekillendirmişlerdir. Daha sonraki Yahudi dini inancında özellikle kanlı kurbanlarda RAB' be hoş koku sağlamak amacıyla yakmalık sunu şekline gidilmişti. Eski Ahit'in birçok yerinde karşımıza çıkan bu kanlı kurbanlar genel olarak kurbanı sunan kişi tarafından yenilmiyor, kanı ve yağı Tanrı'ya sunuluyordu. Çünkü kan ve yağ yaşamı simgeliyordu. Genel bütünlüğü içinde Eski Ahit'te yer alan kurban törenlerinin tamamı temelde kanlı ve kansız kurban olarak ikiye

ayrılmaktadır. Bir anlamda evrensellik gösteren kurban inancı kurbanı üstün güce sunan kişi için "Sen bana ver, bende sana vereyim" prensiplerine dayanmaktadır.

Kurban hakkında, kişinin zaman ve yerle sınırlı bulunması ve konunun da çok geniş olması sebebiyle, burada zorlukla açıklanabilecek pek çok detayın olduğunu söylemek kalır. Günümüzde yapılan kurban, İbrani ibadetinin ve gerçekte tüm eski dünyanın ibadetinin esas kısmını teşkil ettiğinden, onu meydana getiren her detayın büyük önemi vardır. Yahudilikte Kurban törenlerini açıklarken yine en büyük kaynak Eski Ahit'in kendisi olmuştur. Çünkü Eski Ahit kurban ritüellerinin hemen her aşamasını, neler sunulabileceğini, kimler tarafından sunulacağını tipolojik olarak belirtmiştir. Tanrı tarafından ayrıca mesaj getirenlerin, kâhinlerin ve sıradan İbrani halkının kutsal gün ve törenlerde neler yapması gerektiğini özellikle Levililer kısmında detaylı bir şekilde açıklamıştır.

Son bölümde ise Fenomenolojik bakış açısıyla incelediğimiz Yahudilikte Kurban olgusuna diğer dinlerle olan bağlantılarını kaynaklar sunarak açıklamaya çalışılmıştır. Eski Ahit'te yer alan Âdem, Nuh, İbrahim ve Musa'nın kurban ibadetlerinin bir benzerlerinin Sümer mitolojisindeki karşımıza çıkmıştır. Belirli kaynaklar üzerinden Sümer Tanrıları adı altında anlatılan bu mitleri, Eski Ahit bu mitleri kendilerine göre isimlerini değiştirerek yorumlamışlardır. Yapılan araştırmalarda Yahudilikte kurbanın kökenin elde edilen kaynaklar neticesinde yorumladık. Bu kaynakların ilerleyen aşamalarda giderek artacağını, arkeologlar tarafından kazılar sürdükçe, tarih boyunca kurban ibadetinin nasıl geliştiğine daha belirgin bir şekilde cevap bulacağız.

KAYNAKÇA

Eski Ahit

Altuncu, Abdullah (2011). **Sümerlerin Dini Tarihi**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ.

Altuncu, Abdullah. (2014). Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler, **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, *1*(1), 141-165.

Armutak, Altan. (2004). Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Havanlar Üzerine BİR İnceleme, **İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, *30*(2), s.169-180.

Aydın, Asiye. (2005). **Yahudilikte Kurban Fenomeni**, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri.

Buda, Hilmi Ömer (2003). **Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler**, (Bekir Zakir Çoban, Dü.) İstanbul: İnsan Yayınları.

Childe, Gordon. (1985). **Tarihte Neler Oldu**, (Mete Tunçay, & Alaeddin Şenel, Çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık.

Cream, C.W. (1982). **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler**, (Hayrullah. Örs, Çev.), İstanbul: Evrim Matbaacılık.

Çelebi, Prof.Dr. Ahmet (1978). **Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik**, (Ömer Faruk. Harman, & Ahmet M.. Büyükçınar, Çev.) İstanbul: Kalem Yayınevi.

Çetin, Özer. (2008). **Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Bursa.

Çığ, Muazzez İlmiye. (1995). **Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümerdeki Kökeni**, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Düzbayır, Bilal. (2013). **Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban ve Kurbanın Hükmü**, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Adana.

Eliade, Mircea. (2003). **Dinler Tarihine Giriş**, (Lale. Arslan, Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Enginer, Gürbüz. (1997). **Kurban.Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Erbaşı, Fatma Sevinç. (2013). **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Feyizli, Tahsin. (1993). **İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban**, *Öğretmen Yazarlar Dizisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

Frazer, Sir James George (1991). **Altın Dal.** ***Dinin ve Folklörün Kökleri I***, (Mehmet H. Doğan, Çev.), İstanbul: Payel Yayınevi.

Gencer, Tuğba. (2015). **Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu ve Mezopatamya Coğrafyasında, Semavi Dinler Öncesinde Sağlık Bağlamında Adak Olarak Verilen Kurban İnancı**, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.

Günaltay, Mehmet Şemsettin. (1987). **Türk Tarihinin ilk devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya**, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, Şinasi. (2007). Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban, **Uluslararası Kurban Sempozyumu** . İstanbul: Nar İletişim.

Hançerlioğlu, Orhan. (2011). **İslam İnançlar Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hooke, Samuel Henry. (1993). **Ortadoğu Mitolojisi-Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları**, (Alaeddin Şenel, Çev.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Husserl, Edmund. (2003). **Fenomoloji Üzerine Beş Ders**, (Harun Tepe, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

James, Edwin Oliver. (1987). **Sacrifice.** ***Encyclopedia of Religion and Ethics***, New York.

Kabaağaç, Sina & Alova, Erdal. (1995). **Latince/Türkçe Sözlük**, İstanbul: Sosyal Yayınları

Kılıç, Ahmet Faruk. (2007). Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri, **Değerler Eğitim Dergisi**, 5(13), s.37-58.

Kılıç, Sami. (2011). **İlahi Dinlerde Yiyecek ve İçecek**, Ankara: Sarkaç Yayınları.

Köroğlu, Kemalettin. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kramer, Samuel Noah. (2002). **Sümerler**, (Buse. Özcan, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Landsberger, Benno. (1943). Sümerler, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** , *2*(5), s.79-90.

Lasebikan, G. (1998). Eski Ahid'de Kurban, (Ahmet. Güç, Çev.) **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, *7*(7), s.575-586.

Mutlu, Sezen Akkuş. (2014, Mart). Eski Mezopatamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, ***Tarih Okulu Dergisi,*** 7(17), s. 1-17.

Örnek, Sedat Veyis. (1989). **100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Özkan, Ali Rafet. (2003). **Dinlerde Kurban Kültü**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Roaf, Micheal. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu**, (Zülal. Kılıç, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Sevinç, Fatma. (2007). **Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış *Doktora Tezi*,Ankara.

Şenel, Alaeddin. (1988). **İlkel Topluluktan Uygar Topluma**, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Turan, Yahya. (1999). **Psikolojik ve Sosyal Yönleriyle Kurban**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.

Yom Kippur, (2017). (Creative Commons Atıf-Benzer Paylaşım Lisansı) 18.05.2017 tarihinde Wikipedia: https://tr.wikipedia.org/wiki/Yom_Kippur adresinden alındı.